

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet

Diplomski studij filozofije i pedagogije

Luka Matić

**Doprinos Gaje Petrovića uspostavljanju programskih odrednica u
prvim trima godištima filozofskog časopisa *Praxis* (1964-1966)**

Diplomski rad

Mentor: doc. dr. sc. Davor Balić

Osijek, 2015.

SAŽETAK

Prije pedeset i jednu godinu, dakle 1964., u Zagrebu je objavljen prvi broj filozofskog časopisa Praxis. Tijekom jedanaest godišta, koliko je objavljivao prije negoli je 1974. godine zabranjen, taj časopis okupio je širok krug suradnika, među kojima i neka od najpoznatijih imena evropske filozofije druge polovice prošloga stoljeća, poput Ernsta Blocha, Herberta Marcusea i Ericha Fromma, ali i autore iz Azije te Južne i Sjeverne Amerike.

U ovom radu ukazao sam na to da je filozof Gajo Petrović (1927-1993), koji je tijekom cijelog razdoblja objavljivanja časopisa bio njegov glavni urednik, utjecao na program djelovanja Praxisa, i to tako što je artikulirao četiri odrednice tog programa: filozofiju prakse, nepoštednu kritiku svega postojećega, metodološku otvorenost i izgradnju socijalizma. Najprije sam prikazao kontekst razvoja filozofije u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata kao i na okolnosti nastanka filozofskog časopisa Praxis. Potom sam obradio artikulaciju navedenih programskih odrednica u programatskom tekstu časopisa koji je, naslovivši ga »Čemu Praxis?«, Petrović objavio u prvom broju časopisa. Prilikom ukazivanja na artikulaciju programskih odrednica u »Čemu Praxis?«, ukazao sam i na njihovo utemeljenje u radovima Karla Marxa.

Uz to, ukazao sam i na zastupljenost programskih odrednica u uvodnim tekstovima koji su, kao najava tematskih cjelina, objavljeni tijekom prvih triju godišta Praxisa. Naposljetku, u radu sam obradio i dodatnu artikulaciju tih odrednica u člancima koje je tijekom prvih triju godišta Praxisa objavio Gajo Petrović.

Ključne riječi: Gajo Petrović, filozofski časopis Praxis, filozofija prakse, nepoštedna kritika svega postojećega, metodološka otvorenost, izgradnja socijalizma

SADRŽAJ

1. Uvod	1
2. Kontekst početka objavljivanja filozofskog časopisa <i>Praxis</i>	3
3. Programske odrednice filozofskog časopisa <i>Praxis</i> u njegovim prvim trima godištim (1964-1966)	8
3.1. <i>Filozofija prakse</i>	17
3.2. <i>Nepoštedna kritika svega postojećega</i>	24
3.3. <i>Metodološka otvorenost</i>	27
3.4. <i>Izgradnja socijalizma</i>	29
4. Zaključak	34
5. Popis literature	36

1. Uvod

Prije pedeset i jednu godinu, dakle 1964., u Zagrebu je objavljen prvi broj jugoslavenskog izdanja filozofskog dvomjesečnika *Praxis*. Tijekom prve godine objavljen je još jedan broj. U drugom godištu objavljeno je šest brojeva u pet svezaka (brojevi 1, 2, 3 i 6 te dvobroj 4-5), dok je u trećem ponovno objavljeno šest brojeva, ali ovoga puta u četiri sveska (brojevi 1, 2 i 3 te trobroj 4-6). Gajo Petrović (1927-1993), koji je, zajedno s Danilom Pejovićem (1928-2007), u tom vremenskom razdoblju bio glavni urednik, na koncu trećeg godišta podnio je Skupštini Hrvatskog filozofskog društva izvještaj o prve dvije i pol godine izlaženja *Praxisa*. Redigirani tekst tog izvještaja, koji je naslovio »Prve dvije i po godine 'Praxisa'«, Petrović je objavio u dvobroju 1-2 četvrtog godišta *Praxisa*, zapisavši da je časopis počeo izlaziti »s jasno formuliranim programom djelovanja«, koji je bio »izražen u uvodniku 'Čemu Praxis?' i [...] egzemplificiran čitavim sadržajem prvog broja«.¹

Uvod »Čemu Praxis?«² objavljen je kao nepotpisani redakcijski tekst koji je prethodio tematskom bloku naslovljenom »O praksi«.³ Međutim, u predgovoru svojoj knjizi *Čemu Praxis* iz 1972. godine, Petrović je zapisao sljedeću rečenicu: »Zahvaljujem svim drugovima na ovim i drugim poticajima, a napose i na dopuštenju da u ovu knjigu uključim dva svoja teksta ('Čemu Praxis' i 'Jugoslavenska kultura') koja su svojevremeno objavljena bez potpisa kao redakcijski uvodnici.«⁴ Dakle, u toj knjizi Petrović je otkrio da je napisao uvod uz prvi broj časopisa, odnosno da je formulirao program djelovanja časopisa, kao što je otkrio i to da je napisao tekst »Mjesto uvoda«,⁵ kojim je, inače, najavljena tematska cjelina »Jugoslavenska kultura«, koja je objavljena u broju 3 i dvobroju 4-5 drugog godišta časopisa.⁶

S obzirom na Petrovićevu prosudbu da je *Praxis* počeo izlaziti »s jasno formuliranim programom djelovanja«, kao i na činjenicu da je upravo Petrović bio autor teksta u kojem je taj program izložen, u ovom radu usmjerit ću se na istraživanje Petrovićevih doprinosa formuliranju programa *Praxisa*. Pritom ću ukazati na to da je Gajo Petrović u svojim radovima, bilo potpisanima bilo nepotpisanima, artikulirao četiri odrednice programa djelovanja:

---

¹ Gajo Petrović, »Dvije i po godine 'Praxisa'«, *Praxis: filozofski časopis* 4/1-2 (1967), str. 260-274, na str. 260.

² [Gajo Petrović], »Čemu Praxis?«, *Praxis: filozofski časopis* 1/1 (1964), str. 3-6. Isto vidi i u: Gajo Petrović, »Čemu Praxis?«, u: Gajo Petrović, *Čemu Praxis, Praxis*, džepno izdanje, broj 10-11, Zagreb, II i III tromjesečje 1971. (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1972), str. 11-17.

³ *Praxis: filozofski časopis* 1/1 (1964), str. 7-65.

⁴ Petrović, *Čemu Praxis*, str. 8.

⁵ Petrović, *Čemu Praxis*, str. 8. Spomenuti Petrovićev tekst vidi u: [Gajo Petrović], »Mjesto uvoda«, *Praxis: filozofski časopis* 2/3 (1965), str. 351-355. Isto vidi i u: Gajo Petrović, »Jugoslavenska kultura«, u: Petrović, *Čemu Praxis*, str. 187-195.

⁶ *Praxis: filozofski časopis* 2/3 (1965), str. 351-448; *Praxis: filozofski časopis* 2/4-5 (1965), str. 519-598.

1. filozofiju prakse;
2. kritiku svega postojećeg;
3. metodološku otvorenost;
4. izgradnju socijalizma.

Da bih postigao taj cilj, u drugom poglavlju dat ću kratak prikaz konteksta u kojem se pojavio *Praxis*, dok ću u trećem obraditi navedene odrednice programa djelovanja. Prilikom analize tih odrednica, najprije ću prikazati načine njihova uspostavljanja u tekstu »Čemu Praxis?«, nakon čega ću analizirati njihovu prisutnost u preostalim uvodnim tekstovima, uključujući i njihove dodatne elaboracije te argumentacije u člancima koje je Petrović objavio u prvim trima godištim *Praxisa*. Naime, u tom razdoblju Petrović je objavio i sljedećih osam članaka: »Praksa i bivstvovanje«;⁷ »Filozofija i politika u socijalizmu«;⁸ »O našoj filozofiji«;⁹ »Kritika u socijalizmu«;¹⁰ »Marxova filozofija«;¹¹ »Filozofija i socijalizam«;¹² »Povijest i priroda«;¹³ »Filozofska i sociološka relevantnost Marxova pojma otuđenja«.¹⁴

---

⁷ Gajo Petrović, »Praksa i bivstvovanje«, *Praxis: filozofski časopis* 1/1 (1964), str. 21-34.

⁸ Gajo Petrović, »Filozofija i politika u socijalizmu«, *Praxis: filozofski časopis* 1/2 (1964), str. 269-280.

⁹ Gajo Petrović, »O našoj filozofiji«, *Praxis: filozofski časopis* 2/2 (1965), str. 249-254.

¹⁰ Gajo Petrović, »Kritika u socijalizmu«, *Praxis: filozofski časopis* 2/3 (1965), str. 468-481.

¹¹ Gajo Petrović, »Marxova filozofija«, *Praxis: filozofski časopis* 2/4-5 (1965), str. 611-618.

¹² Gajo Petrović, »Filozofija i socijalizam«, *Praxis: filozofski časopis* 2/6 (1965), str. 870-881.

¹³ Gajo Petrović, »Povijest i priroda«, *Praxis: filozofski časopis* 3/1 (1966), str. 34-40.

¹⁴ Gajo Petrović, »Filozofska i sociološka relevantnost Marxova pojma otuđenja«, *Praxis: filozofski časopis* 3/4-6 (1966), str. 774-790.

2. Kontekst početka objavljivanja filozofskog časopisa *Praxis*

Prije negoli analiziram programske odrednice prvih triju godišta časopisa *Praxis* i utjecaj Gaje Petrovića na njihovo formuliranje, u ovom poglavlju ukratko ću izložiti kontekst u kojem je došlo do početka objavljivanja tog časopisa. Najprije ću ukazati na spoznaje o razvoju jugoslavenskog socijalizma u kontekstu povijesti marksizma, zatim na kontekst razvoja marksističke filozofije u Jugoslaviji nakon Narodnooslobodilačkog rata, a onda izvijestiti o konkretnim razlozima za pokretanje časopisa *Praxis*.

Kada se u djelu *Glavni tokovi marksizma* očitovao o časopisu *Praxis*, poljsko-engleski filozof Leszek Kołakowski (1927-2009) zapisao je da je »posebna uloga Jugoslavije u razvoju marksizma [...] u tome što tu imamo posla ne samo s pojedinim filozofima ili ekonomistima koji su širili revizionističke ideje nego, može se reći, s prvom revizionističkom komunističkom partijom, pa čak i s revizionističkom državom.«¹⁵ Kołakowski je pritom uočio da je jugoslavenski revizionizam nastao kao posljedica ekonomskih i ideoloških poteškoća uslijed ekskomunikacije Jugoslavije koju je izvršio Staljin, na koju su Jugoslaveni reagirali u području političke ekonomije, tako što su uveli radničko samoupravljanje koje je bilo u skladu s marksističkim konceptom odumiranja države, ali i u području kulture, tako što su odustali od socijalističkog realizma.¹⁶ Inače, o odumiranju države očitovao se i Vladimir Bakarić (1912-1983), hrvatski političar te jedan od vodećih teoretičara jugoslavenskog socijalizma, rekavši da »mi danas želimo konstituirati naciju na bazi samoupravljanja, a ne na bazi države«, dodavši da je pritom mislio na »proces odumiranja države.«¹⁷ Kao posljedica uvođenja samoupravljanja, dakle ekonomske liberalizacije, i odustajanja od socijalističkog realizma, dakle kulturalne liberalizacije, u Jugoslaviji se, smatra Kołakowski, razvila velika i dinamična skupina marksističkih teoretičara koji su se bavili pitanjima epistemologije, etike i estetike, ali i političkim problemima povezanim s promjenama u jugoslavenskom socijalizmu.¹⁸ Ta grupa počela je objavljivati *Praxis* i organizirati Korčulansku ljetnu školu, dok je kasnije bila, tvrdi Kołakowski, »najživlji filozofski marksistički centar na svijetu.«¹⁹

---

¹⁵ Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, Tom III, prevod dr. Risto Tubić, predgovor dr. Prvoslav Ralić (Beograd: Beogradski grafičko-izdavački zavod, 1985), str. 535-536.

¹⁶ Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, Tom III, str. 535-538.

¹⁷ Vladimir Bakarić, *Društvene klase, nacija i socijalizam* (Zagreb: Školska knjiga: 1979), str. 134.

¹⁸ Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, Tom III, str. 538: »Od ranih 50-ih godina u toj zemlji [Jugoslaviji] djeluje dinamična i brojna grupa teoretičara-marksista, koja razmatra podjednako pitanja epistemologije, etike i estetike kao i političke probleme povezane s promjenama jugoslovenskog socijalizma. Ta grupa je od 1964. godine izdavala filozofski časopis »Praxis« (vlast ga je zabranila 1975. godine) i organizovala ljetne filozofske debate na ostrvu Korčula uz učešće mnogih naučnika iz raznih zemalja.«

¹⁹ Isto, str. 539.

Za poslijeratnu jugoslavensku filozofiju karakteristično je bilo razvijanje inačice marksističke filozofije, koja je bila suprotstavljena službenim koncepcijama nazvanima *dijalektički i historijski materijalizam* (*dijamat* i *histomat*), a koje je pak 1938. godine u svojem tekstu »Dijalektički i historijski materijalizam« artikulirao Staljin.²⁰ Prema prosudbi koju je u knjizi *S Marxom protiv Staljina: Jugoslavenska filozofska kritika staljinizma 1950-1960.* iznio zagrebački povjesničar filozofije Veselin Golubović, osnovu za suprotstavljanje Staljinovoj koncepciji marksističke filozofije »izborili su jugoslavenski komunisti najprije 1948. godine oštrim sukobom i radikalnim raskidom s međunarodnim staljinizmom«.²¹ Prema Golubovićevim spoznajama, filozofski raskid sa staljinizmom uslijedio je nakon političkog raskida, i to u trima etapama: od 1950. do 1952. godine, kada »dominira kritika staljinizma«, zatim od 1953. do 1956. godine, kada se događalo »oživljavanje autentične Marxove misli, odnosno proučavanje i reinterpetacija Marxovih djela kao i proučavanje suvremene (marksističke i nemarksističke filozofije)«, i od 1957. do 1960. godine, kada dolazi do samostalnog stvaralačkog promišljanja »bitnih problema suvremenog svijeta i čovjeka u horizontu izvornih Marxovih (filozofskih) uvida.«²² Osim što je usustavio ono razdoblje kritike staljinizma koje je prethodilo osnivanju *Praxisa*, Golubović je naveo i četiri obilježja filozofije toga razdoblja: »a) *kritika* staljinističkog shvaćanja filozofije, b) *oživljavanje* autentične Marxove misli na temelju intenzivnog proučavanja njegovih ranih i reinterpetacije njegovih kasnijih radova, c) vrlo intenzivno *proučavanje* suvremene marksističke i nemarksističke filozofije i d) nastojanje da se, na tragu izvornog Marxova mišljenja, samostalnim stvaralačkim promišljanjem bitnih problema suvremenog svijeta i čovjeka, *obnovi i razvije* marksistička filozofija kao filozofija prakse.«²³ Vrhunac jugoslavenske filozofske kritike staljinizma Golubović je prepoznao u Bledskoj konferenciji, stručnom savjetovanju Jugoslavenskog udruženja za filozofiju i sociologiju o teoriji odraza, koja je održana 10. i 11. studenog 1960. godine.²⁴ Inače, teorija odraza bila je dijalektičko-materijalistička (*dijamatska*) teorija spoznaje koju je u svojem istoimenom djelu

²⁰ J.[oseph] V.[issarionovich] Stalin, »Dialectical and Historical Materialism«, vidi na: <https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1938/09.htm> (pristupljeno 25. prosinca 2014). O dijalektičkom materijalizmu vidi i: *Encyclopedia of Philosophy*, Second Edition, Volume 3 (Detroit / New York / San Francisco / San Diego / New Haven, Conn. / Waterville, Maine / London / Munich: Thomson Gale, 2006), pod natuknicom »Dialectical materialism«, str. 56a-67a; *Encyclopedia of Philosophy*, Second Edition, Volume 3, pod natuknicom »Dialectical materialism [addendum]«, 67a-69b; *Encyclopedia of Philosophy*, Second Edition, Volume 4 (Detroit / New York / San Francisco / San Diego / New Haven, Conn. / Waterville, Maine / London / Munich: Thomson Gale, 2006), pod natuknicom »Historical materialism«, str. 376b-388b.

²¹ Veselin Golubović, *S Marxom protiv Staljina: Jugoslavenska filozofska kritika staljinizma 1950-1960.* (Zagreb: Globus, 1987), str. 16.

²² Golubović, *S Marxom protiv Staljina: Jugoslavenska filozofska kritika staljinizma 1950-1960.*, str. 15.

²³ Isto.

²⁴ Golubović, *S Marxom protiv Staljina: Jugoslavenska filozofska kritika staljinizma 1950-1960.*, str. 249. Vidi i: Katarzyna Bielińska, »'ajde opet na Bled! Prilog razmatranjima o Praxisu«, *Filozofija i društvo* 20/2 (2009), str. 249-259.

1936. godine usustavio bugarski filozof Todor Pavlov.²⁵ Na Bledu su, zastupajući poziciju koju je Golubović nazvao »Marxovo mišljenje revolucionarnog humanizma shvaćeno kao filozofija prakse«, filozofi koji će kasnije postati članovi redakcije i redakcijskog savjeta časopisa *Praxis* izvršili radikalnu kritiku teorije odraza i raskinuli sve veze sa Staljinovom koncepcijom marksizma.²⁶ Naposljetku, Golubović je prepoznao tri neposredna rezultata prethodno navedenog razvoja filozofije: izgrađena je »antidogmatska, stvaralačko-marksistička pozicija koja se filozofski artikulirala i razvijala kao samosvojna marksistička filozofija prakse kojoj je čovjek i njegovo samooslobođenje centralna 'tema', povijesno-misaoni horizont i bitni smisao«; osnovana je Korčulanska ljetna škola čija su godišnja zasjedanja bila »najvažniji međunarodni skupovi stvaralačkih marksista i drugih naprednih filozofa i učenjaka iz cijelog svijeta«; osnovan je časopis *Praxis*, »prvo jugoslavensko glasilo koje je steklo međunarodnu reputaciju i značenje i u desetak godina svoga izlaženja svakako najznačajniji časopis svjetske stvaralačko-marksističke misli.«²⁷

Kao što doznajemo iz Petrovićeva izvještaja »Dvije i po godine 'Praxisa'«, početkom šezdesetih godina »jaka filozofska grupa koja je stekla velik ugled u Jugoslaviji a već je počela stjecati i internacionalni renome«, nije imala časopis u kojem bi mogla objavljivati.²⁸ Također, od Petrovića doznajemo i to da je u Hrvatskoj do pojave *Praxisa* objavljen tek jedan broj nekog filozofskog časopisa, i to *Revije za filozofiju i psihologiju* 1927. godine.²⁹ Uslijed toga, hrvatski filozofi nisu imali drugoga izbora, nego objavljivati u općeteorijskim časopisima, kao što su bili, primjerice, *Pogledi*, *Naše teme* i *Filozofija*.³⁰ Prikupivši građu za istraživanje *Praxisa*, Ante Lešaja, ekonomist i povjesničar *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole, zaključio je da *Pogled*e treba smatrati prethodnikom *Praxisa*, pri čemu je naveo sljedeća dva razloga: »prvo, jer su njegovi suradnici najvećim dijelom bili kasniji osnivači i suradnici 'Praxisa' i, drugo, jer je glavni pokretač, inicijator osnivanja i njegov prvi glavni urednik (i sekretar redakcije) bio Rudi Supek, koji je kasnije bio jedan od osnivača i jedan od glavnih urednika časopisa 'Praxis'«. ³¹ U takvoj

---

²⁵ Todor Pavlov, *Teorija odraza: Osnovna pitanja dijalektičko-materijalističke teorije saznanja*, preveli Anton Koblendić i Dragiša Živković, redaktor Boris Zihel (Beograd: Kultura, 1947), str. 9-15. Vidi i: Lino Veljak, *Marksizam i teorija odraza: filozofski temelji teorije odraza* (Zagreb: Naprijed, 1979), str. 217: »Bilo u svojoj mehanicističkoj, bilo u 'elastičnoj' verziji, teorija odraza [...] uvodi kriterij danosti i tim kriterijem proglašava neistinito za istinito, nezbiljsko za zbiljsko, neumno za umno. Horizont se revolucije time zatvara, razorno mišljenje praktičke kritike svega što je preživjelo pretvara se u apologetiku svega onoga što ima moć ili privid moći.«

²⁶ Golubović, *S Marxom protiv Staljina: Jugoslavenska filozofska kritika staljinizma 1950-1960.*, str. 250.

²⁷ Isto, str. 279.

²⁸ Petrović, »Dvije i po godine 'Praxisa'«, str. 262.

²⁹ Isto, str. 260.

³⁰ Isto, str. 260-262.

³¹ Ante Lešaja, »Građa za istraživanje 'Praxisa' i Korčulanske ljetne škole« u: Dragomir Olujić Oluja i Krunoslav Stojaković (ur.), *Praxis: društvena kritika i humanistički socijalizam*. Zbornik radova sa Međunarodne

situaciji, sedmorica filozofa koji su činili prvu redakciju *Praxisa* predložili su Skupštini Hrvatskog filozofskog društva u prosincu 1963. godine objavljivanje časopisa.³² Razlog njihova prijedloga bio je taj da su, kao što doznajemo od Petrovića, zbog nepostojanja filozofskog časopisa u kojem bi objavljivali, članovi redakcije zaključili »da je situacija već previše paradoksalna da bismo je i dalje tolerirali.«³³ Nakon što je Skupština Hrvatskog filozofskog društva podržala ideju o osnivanju časopisa, redakcija kojoj su glavni urednici bili Gajo Petrović i Danilo Pejović, a članovi Branko Bošnjak (1923-1996), Danko Grlić (1923-1984), Milan Kangrga (1923-2008), Rudi Supek (1913-1993) i Predrag Vranicki (1922-2002), počela je s pripremama za objavljivanje prvoga broja, koji je, naposljetku, objavila za »septembar-oktobar 1964.«³⁴ Od prvog do posljednjeg broja *Praxis* je zadržao sljedeću strukturu sadržaja: nakon tematskog dijela broja, slijedila je rubrika »Portreti i situacije«, u kojoj su najčešće prikazivani lik i djelo nekog filozofa, pa rubrika »Misao i zbilja«, u kojoj su objavljivani filozofski ogledi o društvenim, političkim, ekonomskim i kulturnim temama, te rubrike »Prikazi i bilješke« i »Filozofski život«, u kojima su objavljivane recenzije, kao i informacije o znanstvenim skupovima te drugim stručnim događanjima. Uz rubrike koje su u pravilu objavljivane u svakom svesku, bilo je i rubrika koje su objavljivane povremeno, poput rubrika »Diskusija«, »In memoriam«, »Iz povijesti hrvatske filozofije«, »Kronika«, »Odjeci«, »Obavijesti« i »Dokumenti«. No, osim što je nudio filozofski sadržaj, *Praxis* je na svojim stranicama nudio i političko-prosvjedni sadržaj koji je obuhvaćao domaća, ali i međunarodna aktualna politička pitanja. Primjerice, treći broj petog godišta i dvobroj 5-6 devetog godišta tiskani su u izuzetno smanjenom opsegu zbog nedostatka financijskih sredstava.³⁵ Treći broj petog godišta, koji je na ovitku najavljen obaviješću da »zbog izuzetnih financijskih teškoća [...] izlazi u izuzetno smanjenom opsegu«, tako je objavljen na samo 28 stranica, a dvobroj 5-6 devetog godišta tek na 16 stranica.³⁶ Uz to, u rubrici »Dokumenti« dvobroja 1-2 šestog godišta objavljene su reakcije na

---

konferencije o jugoslavenskoj ljevici: *Praxis-filozofija i Korčulanska ljetna škola (1963-1974)* (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, 2012), str. 369-388, na str. 382.

³² Petrović, »Dvije i po godine 'Praxisa'«, str. 262.

³³ Isto.

³⁴ Vidi impressum u: *Praxis: filozofski časopis* 1/1 (1964).

³⁵ Vidi: »Uz najnovije 'financijske teškoće' Praxisa«, *Praxis: filozofski časopis* 5/3 (1968), str. 231-232, na str. 231: »Moglo bi se očekivati da će Praxis kao časopis koji više nego bilo koji drugi jugoslavenski časopis pronosi ime svoga grada, republike i šire zajednice diljem svijeta naići na odgovarajuću podršku u Zagrebu, u Hrvatskoj, u Jugoslaviji [...] Umjesto izuzetne podrške časopis je od samog početka doživljavao na sva tri 'nivoa' izuzetne teškoće, od žestokih javnih napada do financijske diskriminacije.«; »Zašto dvobroj na 16 strana?«, *Praxis: filozofski časopis* 9/5-6 (1972), str. 619-621, na str. 619: »Financijska sredstva što ih je časopis 'Praxis' dobijao iz društvenih fondova uvijek su bila znatno manja od sredstava što su ih iz tih fondova dobijali drugi časopisi. Međutim, sredstva što ih je časopis 'Praxis' dobio za svoju djelatnost u 1972. godini drastično su smanjena čak i u odnosu na sredstva što ih je taj isti časopis primio za svoju djelatnost u 1971. godini.«

³⁶ Peti broj trećeg godišta *Praxisa* objavljen je u rasponu od 229. do 256. stranice, a dvobroj 5-6 devetog godišta u rasponu od 617. do 632. stranice.

sovjetsku invaziju Čehoslovačke u noći s 20. na 21. kolovoza 1968.³⁷ Među dokumentima objavljenima u tom broju ističe se onaj koji je objavljen pod naslovom »Učesnici Korčulanske ljetne škole svjetskoj javnosti«. ³⁸ Taj dokument, koji sadrži osudu sovjetske intervencije te izraze podrške i solidarnosti narodima Čehoslovačke, potpisalo je više od 120 jugoslavenskih i međunarodnih filozofa te sociologa, od kojih, osim članova redakcije *Praxisa*, izdajam Ernsta Blocha, Ericha Fromma, Herberta Marcusea, Eugena Finka, Agnes Heller, Jürgena Habermasa i Kostasa Axelosa.³⁹ No, izdavački pothvati *Praxisa* nisu se iscrpili u objavljivanju časopisa. Pod imenom *Praxis* objavljena su i dva zbornika, jedan kao zbornik radova Korčulanske ljetne škole,⁴⁰ a drugi kao zbornik dokumenata o studentskim prosvjedima 1968. godine.⁴¹ Uz to, u 24 sveska objavljeno je 38 brojeva međunarodnog izdanja,⁴² dok je u 8 svezaka objavljeno 12 brojeva džepnog izdanja.⁴³

Nakon ukazivanja na okolnosti početka objavljivanja filozofskog časopisa *Praxis*, najprije iz opće perspektive povijesti marksizma, potom iz perspektive razvoja jugoslavenske filozofije poslije Narodnooslobodilačkog rata, i, naposljetku, iz perspektive motivacije članova redakcije *Praxis*, u poglavlju koje slijedi analizirat ću program djelovanja časopisa *Praxis* u njegovim prvim trima godištim objavljivanjima.

---

³⁷ *Praxis: filozofski časopis* 6/1-2 (1969), str. 307-324.

³⁸ »Učesnici Korčulanske ljetne škole svjetskoj javnosti«, *Praxis: filozofski časopis* 6/1-2 (1969), str. 307-309.

³⁹ »Učesnici Korčulanske ljetne škole svjetskoj javnosti«, str. 308-309.

⁴⁰ Danilo Pejović, Gajo Petrović (ur.), *Smisao i perspektive socijalizma*, Zbornik radova drugog zasjedanja Korčulanske ljetne škole, Korčula 1964 (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1965).

⁴¹ Gajo Petrović, Rudi Supek (ur.), *Jun - lipanj 1968: Dokumenti* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1969).

⁴² »Appendix I - Table of Contents to the Published Issues of *Praxis* International Edition 1965-1974«, u: Mihailo Marković, Gajo Petrović (eds.), *Praxis: Yugoslav Essays in the Philosophy and Methodology of the Social Sciences*, Translated by Joan Coddington, David Rougé and others (Dordrecht, Holland / Boston, U.S.A. / London, England: D. Reidel Publishing Company, 1979), str. 371-383.

⁴³ Branko Bošnjak, Mijo Škvorc, *Marksist i kršćanin: Dijalog prof. Branka Bošnjaka i prof. o. Mije Škvorca o nekim temama knjige: Filozofija i kršćanstvo*, *Praxis*, džepno izdanje, broj 1, prvo tromjesečje 1969. (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1969); David Cooper (ur.), *Dijalektika oslobođenja*, *Praxis*, džepno izdanje, broj 2-3, II-III tromjesečje 1969., preveo Branko Petrović (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1969); Ivan Kuvačić, *Obilje i nasilje*, *Praxis*, džepno izdanje, broj 4-5, IV tromjesečje 1969. - I tromjesečje 1970. (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1970); Milan Kangrga, *Razmišljanja o etici*, *Praxis*, džepno izdanje, broj 6, II tromjesečje 1970. (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1970); Milan Damnjanović, *Estetika i razočaranje*, *Praxis*, džepno izdanje, broj 7-8, III i IV tromjesečje 1970. (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1970); Danko Grlić, *Contra dogmaticos*, *Praxis*, džepno izdanje, broj 9, I tromjesečje 1971. (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1971); Gajo Petrović, *Čemu Praxis*, *Praxis*, džepno izdanje, broj 10-11, Zagreb, II i III tromjesečje 1971. (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1972); K. Damodaran, *Čovjek i društvo u indijskoj misli*, *Praxis*, džepno izdanje, broj 12, IV tromjesečje 1971., preveo Gvozden Flego (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1972).

3. Programske odrednice filozofskog časopisa *Praxis* u njegovim prvim trima godištimu (1964-1966)

U ovom poglavlju najprije ću analizirati način na koji su četiri programske odrednice *Praxisa* (filozofija prakse, nepoštedna kritika svega postojećega, metodološka otvorenost i izgradnja socijalizma) artikulirane u Petrovićevu uvodnom tekstu »Čemu Praxis?«, nakon čega ću, a u zasebnim potpoglavljima, analizirati njihovu zastupljenost, artikulaciju i elaboraciju u Petrovićevim uvodnim tekstovima i člancima koje je taj filozof objavio u prvim trima godištimu *Praxisa*.

Inače, u prvim trima godištimu *Praxisa* objavljeno je sveukupno devet tematskih cjelina. Osim onih koje sam spomenuo u uvodu ovoga rada, dakle osim tematskih cjelina »O praksi«⁴⁴ i »Jugoslavenska kultura«,⁴⁵ riječ je o tematskim cjelinama od kojih su prvu činili tematski blokovi »Smisao i perspektive socijalizma« i »Suvremeni problemi socijalizma«,⁴⁶ drugu tematski blokovi »Što je povijest« (I i II),⁴⁷ a onda i sljedeće tematske cjeline: »Istina i spoznaja«,⁴⁸ »Umjetnost u svijetu tehnike«,⁴⁹ »Misao Lukacsa i Blocha«,⁵⁰ »Socijalizam i etika«,⁵¹ »Obrazovanje i znanost«. Uz to, objavljena su i četiri uvoda. Osim ona dva koja je, naslovivši ih »Čemu Praxis?« i »Mjesto uvoda«, napisao Gajo Petrović, objavljena su i dva uvoda koja su naslovljena »Riječ unaprijed«. Jedan od njih objavljen je uz tematsku cjelinu koja je bila posvećena socijalizmu,⁵³ a drugi uz tematsku cjelinu koja je bila posvećena povijesti.⁵⁴

Prva programska odrednica *Praxisa* bila je, o čemu svjedoči i ime tog filozofskog časopisa, koncepcija filozofije nazvana *filozofija prakse*. Njezin temelj počivao je na stavu koji je Petrović zapisao u »Čemu Praxis?«, dakle u uvodu prvog broja prvog godišta časopisa: »'praksa', taj

⁴⁴ *Praxis: filozofski časopis* 1/1 (1964), str. 7-65.

⁴⁵ *Praxis: filozofski časopis* 2/3 (1965), str. 351-448; *Praxis: filozofski časopis* 2/4-5 (1965), str. 519-598.

⁴⁶ »Upozorenje čitaocima«, *Praxis: filozofski časopis* 2/1 (1965), str. 100: »Tematski dio ovog broja *Suvremeni problemi socijalizma* tvori cjelinu s tekstovima objavljenim u broju 2 za 1964. pod naslovom *Smisao i perspektive socijalizma* i predstavlja nastavak materijala rada drugog zasjedanja Korčulanske škole. Oni rukopisi, koje nismo primili na vrijeme, bit će objavljeni u posebnom zborniku (sa svim ostalim prilogima s Korčule) koji uskoro izlazi iz štampe.« Tematski blokovi o kojima je riječ objavljeni su u: *Praxis: filozofski časopis* 1/2 (1964), str. 147-280 i *Praxis: filozofski časopis* 2/1 (1965), str. 3-100. Najavljeni zbornik doista je objavljen »uskoro«. Naime, objavljen je iste, dakle 1965. godine: Danilo Pejović, Gajo Petrović (ur.), *Smisao i perspektive socijalizma: Zbornik radova drugog zasjedanja Korčulanske ljetne škole, Korčula 1964* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1965).

⁴⁷ *Praxis: filozofski časopis* 2/6 (1965), str. 759-845 i *Praxis: filozofski časopis* 3/1 (1966) str. 3-105.

⁴⁸ *Praxis: filozofski časopis* 2/2 (1965), str. 171-242.

⁴⁹ *Praxis: filozofski časopis* 3/2 (1966), str. 155-243.

⁵⁰ *Praxis: filozofski časopis* 3/3 (1966), str. 315-438.

⁵¹ *Praxis: filozofski časopis* 3/4-6 (1966), str. 477-578.

⁵² *Praxis: filozofski časopis* 3/4-6 (1966), str. 579-673.

⁵³ »Riječ unaprijed«, *Praxis: filozofski časopis* 1/2 (1964), str. 147-150.

⁵⁴ »Riječ unaprijed«, *Praxis: filozofski časopis* 2/6 (1965), str. 759-762.

centralni pojam Marxove misli, najadekvatnije izražava skiciranu koncepciju filozofije.«⁵⁵ Spomenutu koncepciju Petrović je imenovao i kao »mišljenje revolucije«, što je sintagma koja je obuhvaćala sljedeće tri sastavnice: »nepoštedna kritika svega postojećega, humanistička vizija doista ljudskog svijeta i nadahnjujuća snaga revolucionarnog djelovanja«. ⁵⁶ Inače, sintagmu »mišljenje revolucije« valja smatrati isključivo Petrovićevim doprinosom programu djelovanja *Praxisa*, jer, kao što imamo priliku doznati iz članka »Čemu mislioci u oskudnom vremenu?« Veselina Golubovića, u filozofiji Gaje Petrovića »mišljenje revolucije praksu misli bitno kao revoluciju« i stoga znači »nadilaženje tradicionalne filozofije«. ⁵⁷ Da je kod Petrovića bila prisutna tendencija nadilaženja tradicionalne filozofije, svjedoče i zapisi Ranka Milanovića u članku »Gajo Petrović: Smisao filozofiranja i mišljenje revolucije« ⁵⁸ i Mislava Kukoča u članku »Filozofija i metafilozofija Gaje Petrovića: Od filozofije prakse do mišljenja revolucije«. ⁵⁹ Naime, u svojem članku Milanović je istaknuo sljedeće: »Za Petrovića je Hegel dovršitelj filozofije uopće (ne samo njemačkog idealizma). Filozofija je morala završiti filozofskim sistemom, ali kraj filozofije nije kraj mišljenja, kojemu je sada prvenstven zadatak da misli ono što se unutar filozofije, tj. filozofijskog sistema, nije moglo i ne može misliti: mogućnost vlastite negacije postojećeg svijeta (koji je i Hegelov i naš)«. ⁶⁰ Za razliku od Milanovića, koji je izdvojio jedan element Petrovićeva filozofskog doprinosa, Kukoč je ponudio periodizaciju razvoja njegova mišljenja, podijelivši ga u dvije faze. U prvoj fazi razvoja, koju je Kukoč smjestio u početak šezdesetih godina prošlog stoljeća, temeljna Petrovićeva namjera bila je »argumentirano potvrditi tezu da je Marx filozof *par excellence*«, ⁶¹ dok je u drugoj fazi, koja je trajala od druge polovice sedamdesetih godina do Petrovićeve smrti, »napustio svoju koncepciju *filozofije prakse* nadomjestivši je metafilozofijskim mišljenjem revolucije«. ⁶² Za drugu fazu Kukoč je

---

⁵⁵ [Petrović], »Čemu Praxis?«, str. 4.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Veselin Golubović, »Čemu mislioci u oskudnom vremenu?«, u: Lino Veljak (ur.), *Gajo Petrović - čovjek i filozof, Zbornik radova s konferencije povodom 80. obljetnice rođenja* (Zagreb: FF Press, 2008), str. 107-110, na str. 108.

⁵⁸ Ranko Milanović, »Gajo Petrović: Smisao filozofiranja i mišljenje revolucije«, u: Asja Petrović i dr., *Zbilja i kritika, Posvećeno Gaji Petroviću* (Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2001), str. 19-25.

⁵⁹ Mislav Kukoč, »Filozofija i metafilozofija Gaje Petrovića: Od filozofije prakse do mišljenja revolucije«, u: Lino Veljak (ur.), *Gajo Petrović - filozof iz Karlovca, Zbornik radova sa simpozija Gajo Petrović - lik i djelo (Karlovac, 12. travnja 2013.)* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2014), str. 19-28. Isto vidi i u: Mislav Kukoč, »Filozofija i metafilozofija Gaje Petrovića: Od filozofije prakse do mišljenja revolucije«, *Metodički ogledi* 20/2 (2014), str. 17-28.

⁶⁰ Milanović, »Gajo Petrović: Smisao filozofiranja i mišljenje revolucije«, str. 21.

⁶¹ Kukoč, »Filozofija i metafilozofija Gaje Petrovića: Od filozofije prakse do mišljenja revolucije«, u: Veljak (ur.), *Gajo Petrović - filozof iz Karlovca*, str. 20.

⁶² Isto.

karakterističnima smatrao Petrovićeve knjige *Mišljenje revolucije*⁶³ te *Marx i marxisti*,⁶⁴ u kojima se »'mišljenje revolucije' izdvaja iz filozofije i na neki joj se način čak i suprotstavlja.«⁶⁵ Imajući u vidu Kukočeve spoznaje, ali i činjenicu da je Petrović sintagmu »mišljenje revolucije« koristio još 1964. godine u uvodu »Čemu Praxis?«, a ne, kako tvrdi Kukoč, tek 1978. godine u knjizi *Mišljenje revolucije*,⁶⁶ moguće je zaključiti da je nastojanje za nadilaženjem filozofskog nasljeđa u Petrovićevu mišljenju bilo prisutno barem od prvog broja časopisa *Praxis*. U uvodu »Čemu Praxis?« o tom usmjerenju svjedoči i Petrovićev kritički stav prema ustaljenim oblicima akademske filozofije. Naime, Petrović je zapisao stav da se filozofija, ukoliko želi doprinijeti rješavanju suvremenih problema, ne smije reducirati na »proučavanje i interpretiranje svoje vlastite historije«, ali ni na »školsko građenje sveobuhvatnih sistema«, kao ni na analizu »metoda suvremene nauke« ili na »opisivanje svakodnevne upotrebe riječi«.⁶⁷ Iz toga slijedi da je u programatskom tekstu časopisa *Praxis* prisutno ograđivanje od ustaljenog akademskog filozofiranja, bez obzira na to odnosi li se ono na područje povijesti filozofije, sistematike filozofije,⁶⁸ filozofije znanosti ili filozofije jezika. Budući da prve dvije discipline pripadaju korpusu takozvane »kontinentalne filozofije«, a potonje dvije korpusu takozvane »anglosaksonske filozofije« ili »analitičke filozofije«,⁶⁹ smatram da se iz navedenog stava može pretpostaviti da su članovi redakcije *Praxisa* imali namjeru da filozofska pozicija koju će izgrađivati u novoosnovanom časopisu nadiđe filozofsku tradiciju. Pritom dodajem da takvu pretpostavku osnažuje prosudba koju je u članku »Gajo Petrović kao logičar« iznio njegov nasljednik na Katedri za logiku zagrebačkog Filozofskog fakulteta Goran Švob, da je Gajo Petrović bio među članovima redakcije *Praxisa* izniman po tome što je »metodološki gledano bio [...] zapravo analitički filozof«.⁷⁰ Uz to, Petrović je vlastiti povijesnofilozofski rad vezao uz tradiciju anglosaksonske filozofije, o čemu svjedoče njegove knjige *Engleska empiristička*

---

⁶³ Gajo Petrović, *Mišljenje revolucije: Od »ontologije« do »filozofije politike«* (Zagreb: Naprijed, 1978). Vidi i: Gajo Petrović, *Mišljenje revolucije: Od »ontologije« do »filozofije politike«*. Odabrana djela, knjiga 2 (Zagreb: Naprijed / Beograd: Nolit, 1986).

⁶⁴ Gajo Petrović, *Marx i marksisti*. Odabrana djela, knjiga 3 (Zagreb: Naprijed / Beograd: Nolit, 1986).

⁶⁵ Kukoč, »Filozofija i metafizika Gaje Petrovića: Od filozofije prakse do mišljenja revolucije«, u: Veljak (ur.), *Gajo Petrović - filozof iz Karlovca*, str. 24.

⁶⁶ Isto, str. 24: »u drugoj knjizi [Odabranih djela, dakle u knjizi *Mišljenje revolucije*] on [...] prvi puta rabi sintagmu 'misao' odnosno 'mišljenje revolucije'«.

⁶⁷ [Petrović], »Čemu Praxis?«, str. 4.

⁶⁸ O sistematici filozofije i sistematizaciji filozofskih disciplina u horizontu povijesti filozofije vidi u: Branko Bošnjak, *Sistematika filozofije*, Enciklopedija filozofskih disciplina, svezak I (Zagreb: Naprijed, 1977), str. 176-194.

⁶⁹ O pripadanju filozofije znanosti i filozofije jezika u tradiciju koja se uobičajeno naziva »analitičkom« ili »anglosaksonskom« vidi, primjerice, u: Srđan Lelas, *Promišljanje znanosti* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1990), str. 11-31; Andrej Ule, *Znanost i realizam* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1996), str. 40-45.

⁷⁰ Goran Švob, »Gajo Petrović kao logičar«, u: Veljak (ur.), *Gajo Petrović - čovjek i filozof, Zbornik radova s konferencije povodom 80. obljetnice rođenja*, str. 43-47, na str. 46.

filozofija i Od Lockeja do Ayera.⁷¹ No, tendencija za nadilaženjem filozofskog nasljeđa *filozofiju prakse* uspostavlja samo odgovarajući na pitanje što ona nije. Na pitanje što je ona odgovara stav o pitanjima kojima će se baviti: »Pitanja o kojima želimo raspravljati [...] su pitanja u kojima se susreću filozofija, nauka, umjetnost i društveno djelovanje, pitanja koja se ne tiču samo ovog ili onog fragmenta čovjeka [...] već čovjeka kao čovjeka.«⁷² Iz toga slijedi da je *filozofija prakse* zamišljena kao koncepcija nadilaženja filozofskog nasljeđa, utemeljena u filozofskom nauku Karla Marxa i usredotočena na probleme čovjeka i njegova djelovanja.

Druga programska odrednica koju sam prepoznao, *nepoštedna kritika svega postojećega*, svoj temelj u tekstu »Čemu Praxis?« ima u stavu da je »kritičnost koja ide do korijena stvari ne prezajući ni od kakvih konsekvencija jedna od bitnih karakteristika svake prave filozofije« te, u skladu s tim, i najava da će redakcija »nastojati da se u časopisu njeguje nepoštedna kritika postojeće zbilje« i to usmjeravanjem na »goruća pitanja suvremenog svijeta i filozofije«. ⁷³ Inače, koncept *nepoštedne kritike svega postojećega* Petrović je preuzeo iz Marxovih pisama Arnoldu Rugeu, pisanih 1843. godine, a objavljenih u *Njemačko-francuskim godišnjacima*.⁷⁴ U posljednjem od tih pisama Marx je Rugeu poručio sljedeće: »Ako konstruiranje budućnosti i završavanje za sva vremena nije naša stvar, onda je utoliko sigurnije što treba da izvršimo u sadašnjosti, mislim na *bezobzirnu kritiku svega postojećeg*, dakako, bezobzirnu kako u tom smislu da se kritika ne boji svojih rezultata, a isto tako ni sukoba s postojećim silama.«⁷⁵ Naime, Marxu je bilo stalo do izgradnje novoga svijeta, što je smatrao mogućim »tek pomoću kritike staroga.«⁷⁶ Utoliko je svrha kritike i njezina uloga u stvaranju novog svijeta, prema Marxu, bila reforma svijesti koja se sastoji u tome »da dopustimo svijetu da upozna svoju svijest, da ga probudimo iz sna o samome sebi, da mu *objasnimo* njegovo vlastito djelovanje.«⁷⁷ To znači da

---

⁷¹ Gajo Petrović, *Engleska empiristička filozofija*, Filozofska hrestomatija V. (Zagreb: Matica hrvatska, 1955); Gajo Petrović, *Od Lockeja do Ayera* (Beograd: Kultura, 1964).

⁷² [Petrović], »Čemu Praxis?«, str. 4.

⁷³ Isto, str. 5.

⁷⁴ Karl Marx, »Briefe aus den 'Deutsch-Französischen Jahrbüchern'«, u: Karl Marx, Friedrich Engels, *Werke*, Band I (Berlin: Dietz Verlag, 1981), str. 337-346. Vidi i: Karl Marx, »Marxova pisma Rugeu«, u: Karl Marx, Friedrich Engels, *Rani radovi*, Preveo Stanko Bošnjak, Redaktor Predrag Vranicki (Zagreb: Naprijed, 1967), str. 43-53. U daljnjim navođenjima Dietz Verlagova izdanja Marxovih i Engelsovih radova, na to ću izdanje uputiti kraticom *MEW*, uz koju ću arapskim brojem, od 1 do 43, naznačiti broj sveska na koji se pozivam.

⁷⁵ Marx, »Marxova pisma Rugeu«, str. 51. Vidi i: »Briefe aus den 'Deutsch-Französischen Jahrbüchern'«, str. 344: »Ist die Konstruktion der Zukunft und das Fertigwerden für alle Zeiten nicht unsere Sache, so ist desto gewisser, was wir gegenwärtig zu vollbringen haben, ich meine *die rücksichtslose Kritik alles Bestehenden*, rücksichtslos sowohl in dem Sinne, daß die Kritik sich nicht vor ihren Resultaten fürchtet und ebensowenig vor dem Konflikte mit den vorhandenen Mächten.«

⁷⁶ Marx, »Marxova pisma Rugeu«, str. 51. Vidi i: »Briefe aus den 'Deutsch-Französischen Jahrbüchern'«, str. 344: »aus der Kritik der alten Welt die neue finden wollen.«

⁷⁷ Marx, »Marxova pisma Rugeu«, str. 53. Vidi i: »Briefe aus den 'Deutsch-Französischen Jahrbüchern'«, str. 346: »daß man die Welt ihr Bewußtsein innewerden läßt, daß man sie aus dem Traum über sich selbst aufweckt, daß man ihre eignen Aktionen ihr *erklärt*.«

kritičar treba izvršiti kritiku bilo kojeg oblika života, bio on teorijski pa pripadao u oblasti religije ili znanosti, bio praktični pa pripadao u oblast politike, što je Marx nazvao »rad vremena na razumijevanju smisla (kritička filozofija) svojih borbi i želja.«⁷⁸ Naime, prema stavu koji je Marx iznio u drugoj tezi o Feuerbachu, praksa je domena dokazivanja istinitosti nekog mišljenja.⁷⁹ Utoliko, prava filozofija, što možemo naći u pismu Rugeu, treba čovječanstvu, »pomoću analize mistične, samoj sebi nejasne svijesti«, omogućiti da proglasi svoje grijehе grijesima, ne bi li se od njih oslobodilo.⁸⁰ Tek u oslobođenju čovječanstva od njegovih grijehа, kritička filozofija može se i praktično potvrditi kao prava filozofija. Osim što je bila utemeljena u Marxovim stavovima, *kritika* je kao programska odrednica bila zabilježena i u hrvatskom kontekstu. Naime, kao što možemo doznati iz knjige *Enigma postkomunizma* Mislava Kukoča, u razdoblju između dvaju svjetskih ratova, dakle »u vrijeme dok se marksistička filozofska orijentacija kod naše lijeve inteligencije još uobličavala«, događao se sukob između pobornikа socijalne literature, grupe koja je bila »strogo određena dijamatskim propisima neprikosnovenog arbitra i vođe Staljina«, i nadrealistа koji, iako su se deklarirali marksistima, nisu slijedili »pravilnu 'dijamatsku putanju'«. ⁸¹ Uz njih, *kritiku* kao metodu u tom je razdoblju afirmirao i Miroslav Krležа u svojem polemičkom spisu »Dijalektički antibarbarus«, u kojem je postavio i sljedeći aksiom: »Sve što je javno štampano treba da bude javno kritikovano«. ⁸² Kao što je bila prisutna u hrvatskom kontekstu, *kritika* je kao programska odrednica bila prisutna i u međunarodnom kontekstu. Primjerice, u radu »Frankfurtske škole kritičke teorije«, čiji su pripadnici, poput primjerice Herberta Marcuseа i Ericha Fromma, surađivali s časopisom *Praxis*. ⁸³ Naposljetku, u vezi *kritike svega postojećega*, u tekstu »Čemu Praxis?« Petrović je istaknuo i to da »nitko nema monopol ni izuzetno pravo na bilo koju vrstu ili područje kritike« te da »nema nijednog općeg ni specijalnog pitanja koje bi bilo samo unutrašnje pitanje ove ili one

⁷⁸ Marx, »Marxova pisma Rugeu«, str. 53. Vidi i: »Briefe aus den 'Deutsch-Französischen Jahrbüchern'«, str. 346: »Selbstverständigung (kritische Philosophie) der Zeit über ihre Kämpfe und Wünsche.«

⁷⁹ Karl Marx, »Teze o Feuerbachu«, u: Marx, Engels, *Rani radovi*, str. 337-339, na str. 337: »Pitanje da li je ljudskom mišljenju svojstvena predmetna istina, nije pitanje teorije, nego je *praktičko* pitanje. U praksi čovjek mora dokazati istinu, tj, zbiljnost i moć, ovostranost svoga mišljenja. Spor o zbiljnosti ili nezbiljnosti mišljenja - koje je izolirano od prakse - čisto je *skolastičko* pitanje.« Vidi i: Karl Marx, »Thesen über Feuerbach«, *MEW* 3, str. 5-7, na str. 5: »Die Frage, ob dem menschlichen Denken gegenständliche Wahrheit zukomme - ist keine Frage der Theorie, sondern eine *praktische* Frage. In der Praxis muß der Mensch die Wahrheit, i. e. Wirklichkeit und Macht, Diesseitigkeit seines Denkens beweisen. Der Streit über die Wirklichkeit oder Nichtwirklichkeit des Denkens - das von der Praxis isoliert ist - ist eine rein *scholastische* Frage.«

⁸⁰ Marx, »Marxova pisma Rugeu«, str. 53. Vidi i: »Briefe aus den 'Deutsch-Französischen Jahrbüchern'«, str. 346.

⁸¹ Mislav Kukoč, *Enigma postkomunizma* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1997), str. 67-68.

⁸² Miroslav Krležа, »Dijalektički antibarbarus«, *Pečat: Književni mjesečnik za umjetnost, nauku i sve kulturne probleme* 1/8-9 (1938), str. 73-232, na str. 73.

⁸³ O suradnji s »Frankfurtovcima« vidi u: Gajo Petrović, »Frankfurtska škola i zagrebačka filozofija prakse«, *Filozofska istraživanja* 5/2 (1985), str. 195-206; Gajo Petrović, »Frankfurtska škola i zagrebačka filozofija prakse«, *Filozofska istraživanja* 5/3 (1985), str. 483-492.

zemlje ili privatno pitanje ove ili one društvene grupe, organizacije ili pojedinca.«⁸⁴ Dakle, da je svaki čovjek nositelj prava na kritiku, što je izraženo i stavom »da 'privilegij' slobodne kritike treba da bude opći«. ⁸⁵ Ipak, smatrao je da opće pravo kritike treba posebno usmjeriti tako da svatko tko zauzima poziciju kritičara najprije kritizira ono što mu je neposredno blisko, da bi tako kritika bila plodonosnija i doprinijela općem napretku.⁸⁶ Primarnim zadatkom jugoslavenskih marksista zato je smatrao »da kritički raspravljaju o jugoslavenskom socijalizmu«, budući da »takvim kritičkim raspravljanjem [...] mogu najviše pridonijeti ne samo svom vlastitom već i svjetskom socijalizmu.«⁸⁷ Za Petrovića je predmetom kritike moglo biti sve, pa tako i časopis *Praxis*.⁸⁸ O iskrenosti i dosljednosti u provođenju takvog stava govori, primjerice, rasprava o *Praxisu*, koja je objavljena u dvobroju 1-2 za 1970. godinu pod naslovom »Sastanak redakcijskog savjeta Praxis: Korčula 1969«. ⁸⁹ Ta rasprava pokazuje što je *nepoštedna kritika svega postojećega* time što je u njezinoj uvodnoj riječi Mihailo Đurić doveo u pitanje oznaku »filozofski časopis«, koja se nalazila u zaglavlju naslovnice časopisa od prvog do posljednjeg broja: »Mislimo li mi nešto ozbiljno pod ovim 'filozofski', uzimamo li mi ovu oznaku u smislu jednog određenog intelektualnog i moralnog opredjeljenja, ili se samo poigravamo njome, budući da nam do filozofije nije mnogo stalo? Ili drugim rečima: znamo li mi uopšte šta može biti filozofski časopis u našem vremenu?«⁹⁰ Nadalje, Đurić je sustavno kritizirao uređivačku koncepciju časopisa i sadržaje koji su u njemu objavljivani, rekavši da, primjerice, u rubrici »Portreti i situacije« »sve više dolazi do izražaja tendencija ka podređivanju filozofske analize uprošćenom sociološkom objašnjenju« ili, za rubriku »Prikazi«, »da je svima potpuno jasno da je [...] jedna od najgorih rubrika u našem časopisu« te da »nikada nije bila naročito dobra«. ⁹¹ Dakle, može se reći da je, s temeljem u Marxovu nauku, *nepoštedna kritika svega postojećega* artikulirana kao konstitutivni element prave filozofije, kao sredstvo ostvarenja novog svijeta i kao pravo svakog pojedinca.

Da je *nepoštedna kritika* bila dosljedno provedena čak i prema članovima *Praxisove* redakcije, svjedoči i, primjerice, sljedeća izjava Danka Grlića: »gotovo ne postoji ni jedan član ove redakcije kojemu nije *barem* jedanput neki članak odbijen«. ⁹² Zato želim ukazati na treću među

---

⁸⁴ [Petrović], »Čemu Praxis?«, str. 5.

⁸⁵ Isto, str. 6.

⁸⁶ Isto, str. 5-6.

⁸⁷ Isto, str. 6.

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ »Sastanak redakcijskog savjeta Praxis: Korčula 1969«, *Praxis: filozofski časopis* 7/1-2 (1970), str. 226-249. Vidi i: Božidar Jakšić, *Praxis: Mišljenje kao diverzija* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), str. 35-42.

⁹⁰ »Sastanak redakcijskog savjeta Praxis: Korčula 1969«, str. 227.

⁹¹ Isto, str. 228.

⁹² Isto, str. 232.

odrednicama programa djelovanja, dakle na *metodološku otvorenost*, koju smatram nužnom za ostvarenje preostalih programskih odrednica. Pritom najprije želim istaknuti da je Petrović u »Čemu Praxis?« na dva mjesta citirao Marxove stavove iz ranih spisa slobode o slobodi tiska i ulozi filozofije u svijetu.⁹³ Na temu slobode tiska preuzeo je Marxov stav iz spisa »Debate šeste rajnske Skupštine. Debate o slobodi štampe i o publikovanju rasprava u staleškoj skupštini«, a koji glasi: »Slobodna štampa ostaje dobra čak i ako proizvodi loše proizvode, jer su ti proizvodi apostati od prirode slobodne štampe. Kastrat ostaje loš čovjek čak i ako ima lijep glas.«⁹⁴ Nasuprot tome, kaže Marx, »cenzurisana štampa ostaje loša i kad stvara dobre proizvode, jer ti su proizvodi dobri samo ukoliko predstavljaju slobodnu štampu u okvirima cenzurisane štampe«, pa izvodi razlikovanje prema kojemu je bit slobodne štampe »karakterna, razumna, moralna suština slobode«, dok je »karakter cenzurisane štampe [...] beskarakterna nakaznost neslobode«. ⁹⁵ Na temu uloge filozofije u svijetu, Petrović je citirao Marxa iz spisa »Uvodni članak broja 179. lista 'Kölnische Zeitung'«: »Ova vika njenih neprijatelja ima za filozofiju isti onaj značaj koji za bojažljivo majčino uvo ima prvi krik deteta; to je životni krik njenih ideja, koje su probile hijeroglifski propisan omotač sistema i iščahurile se u svetske građane.«⁹⁶ Ovaj Marxov stav Petrović je odmah ublažio rekavši: »Naravno, nije naš cilj da izazovemo 'poviku' protiv sebe.«⁹⁷ No, za Marxa i nije stvar u izazivanju povike. On je, naime, smatrao da je »svaka istinska filozofija duhovna kvintesencija svoga vremena«, pa stoga »mora doći vreme kad filozofija stupa u dodir i u uzajamno dejstvo sa stvarnim svetom svoga doba ne samo iznutra, svojom sadržinom, nego i spolja, svojom pojavom« te se u povici neprijateljā samo potvrđuje da se neka filozofija potvrdila kao kvintesencija svojega vremena i ušla u uzajamni odnos sa

---

⁹³ [Petrović], »Čemu Praxis?«, str. 6.

⁹⁴ Srpskohrvatski prijevod trebao bi se nalaziti na mjestu: Karl Marx, »Debate Šeste rajnske skupštine. Debate o slobodi štampe i o publikovanju rasprava u staleškoj skupštini«, u: Karl Marx, Friedrich Engels, *Dela*, tom 1, april 1835 - mart 1843 (Beograd: Prosveta / Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1968), str. 198-240, na str. 220. Međutim, rečenica koju je Petrović citirao ne nalazi se u tekstu na mjestu na kojemu bi se trebala nalaziti, stoga sam prijevod naveo prema: [Petrović], »Čemu Praxis?«, str. 6. Vidi i: Karl Marx, »Die Verhandlungen des 6. rheinischen Landtags. Von einem Rheinländer. Erster Artikel. Debatten über Preßfreiheit und Publikation der Landständischen Verhandlungen«, *MEW* 1, str. 28-77, na str. 54: »Die freie Presse bleibt gut, auch wenn sie schlechte Produkte erzeugt, denn diese Produkte sind Apostate von der Natur der freien Presse. Ein Kastrat bleibt ein schlechter Mensch, wenn er auch eine gute Stimme hat.«

⁹⁵ Marx, »Debate Šeste rajnske skupštine. Debate o slobodi štampe i o publikovanju rasprava u staleškoj skupštini«, str. 220. Vidi i: Marx, »Die Verhandlungen des 6. rheinischen Landtags. Von einem Rheinländer. Erster Artikel. Debatten über Preßfreiheit und Publikation der Landständischen Verhandlungen«, *MEW* 1, str. 54: »Das Wesen der freien Presse ist das charaktervolle, vernünftige, sittliche Wesen der Freiheit. Der Charakter der zensierten Presse ist das charakterlose Unwesen der Unfreiheit, sie ist ein zivilisiertes Ungeheuer, eine parfümierte Mißgeburt.«

⁹⁶ Karl Marx, »Uvodni članak broja 179. lista 'Kölnische Zeitung'«, u: Marx, Engels, *Dela*, tom 1, str. 243-258, na str. 253. Vidi i: Karl Marx, »Der leitende Artikel in Nr. 179 der 'Kölnischen Zeitung'«, *MEW* 1, str. 86-104, na str. 98: »Dieses Geschrei ihrer Feinde hat für die Philosophie dieselbe Bedeutung, welche der erste Schrei eines Kindes für das ängstlich lauschende Ohr der Mutter hat, es ist der Lebensschrei ihrer Ideen, welche die hieroglyphische regelrechte Hülse des Systems gesprengt und sich in Weltbürger entpuppt haben.«

⁹⁷ [Petrović], »Čemu Praxis?«, str. 6.

svijetom.⁹⁸ Osim toga, *metodološka otvorenost* je za Petrovića bila uvjet mogućnosti nadilaženja filozofije, dakle izgradnje *filozofije prakse* u smislu da je najavio da će *Praxis* nastojati okupiti suradnike koji nisu samo filozofi, već i »umjetnici, književnici, naučenjaci, javni radnici, svi oni koji nisu ravnodušni prema životnim pitanjima našeg vremena.«⁹⁹ No, o odnosu *otvorenosti* i *kritike* Petrović je mislio i sljedeće: »Smatramo da razumijevanju biti Marxove misli mogu prije pridonijeti njeni inteligentni kritičari, nego ograničeni i dogmatski pristalice.«¹⁰⁰ Odnos *otvorenosti* i *izgradnje socijalizma* Petrović je artikulirao stavom da »bez razumijevanja Marxove misli nema humanističkog socijalizma«, pri čemu razumijevanje biti znači razvijanje »žive revolucionarne misli inspirirane Marxom«, što pak »zahtijeva široku i otvorenu diskusiju, u kojoj će sudjelovati i nemarksisti.«¹⁰¹ Naposljetku, istaknuo je i uređivački kriterij: »Objavljivanje bilo kojeg rada u časopisu [...] znači da redakcija smatra rad relevantnim prilogom diskusiji o aktuelnim problemima suvremenog svijeta i čovjeka.«¹⁰²

Tendencija za nadilaženjem filozofskog nasljeđa novom koncepcijom, dakle *filozofijom prakse*, potom *nepoštedna kritika svega postojećeg* kao konstitutivni element prave filozofije i sredstvo ostvarenja novog svijeta i, naposljetku, *otvorenost* kao uvjet mogućnosti ostvarenja preostalih programskih odrednica, dovode do posljednje programske odrednice koju sam najavio: *izgradnje socijalizma*. Ta povezanost očituje se ponajprije u kategoričkom stavu da je socijalizam »jedini ljudski izlaz iz teškoća u koje se zaplelo čovječanstvo, a Marxova misao - najadekvatnija teorijska osnova i inspiracija revolucionarnog djelovanja.«¹⁰³ Uz to, iz pozivanja na Marxa, koji je, podsjećam, temeljni autor za izgradnju *filozofije prakse*, može se izvesti pretpostavka da *filozofija prakse* i *izgradnja socijalizma* stoje u međusobnom odnosu u kojem je *socijalizam* cilj, a *filozofija prakse* način njegova ostvarenja. Nadalje, želim ukazati na to da se o mjerodavnosti jugoslavenskih filozofa za pitanja marksizma i socijalizma očitovao Predrag Vranicki, dakle član redakcije *Praxisa*, koji je, kako je izvijestio Lino Veljak, bio »najplodniji hrvatski filozof svih vremena«,¹⁰⁴ i jedini član redakcije *Praxisa* za kojega bi se, na temelju djela koja je objavio,¹⁰⁵

⁹⁸ Karl Marx, »Uvodni članak broja 179. lista 'Kölnische Zeitung'«, str. 253. Vidi i: Karl Marx, »Der leitende Artikel in Nr. 179 der 'Kölnischen Zeitung'«, MEW 1, str. 97: »Weil jede wahre Philosophie die geistige Quintessenz ihrer Zeit ist, muß die Zeit kommen, wo die Philosophie nicht nur innerlich durch ihren Gehalt, sondern auch äußerlich durch ihre Erscheinung mit der wirklichen Welt ihrer Zeit in Berührung und Wechselwirkung tritt.«

⁹⁹ [Petrović], »Čemu Praxis?«, str. 4.

¹⁰⁰ Isto, str. 5.

¹⁰¹ Isto.

¹⁰² Isto.

¹⁰³ Isto, str. 3.

¹⁰⁴ Lino Veljak, »Prilog vrednovanju djela Predraga Vranickog«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 40/1 (2014), str. 387-391, na str. 387. O filozofskom djelovanju Predraga Vranickog vidi i: Lino Veljak, *Prilozi kritici lažnih alternativa* (Beograd: Otkrovenje, 2010), str. 173-178.

moglo reći da je bio povjesničar marksizma. Naime, Vranicki je u svojem djelu *Marksizam i socijalizam* zapisao sljedeće: »Ako ostanemo u evropskim relacijama, onda jedino jugoslavenski marksisti znadu što je stvarno jedna revolucija, jer su je u jednom izvanrednom historijskom činu i ostvarili. Pripadnici današnje generacije sovjetskih teoretičara, čak i oni stariji, tek su se u vrijeme izvanrednog historijskog čina - Lenjinova Oktobra - rađali ili bili osnovci.«¹⁰⁶ Dakle, prema Vranickom, iskustvo Narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije konstituiralo je legitimitet jugoslavenskih filozofa. U skladu s takvim razumijevanjem, Gajo Petrović je u »Čemu Praxis?« naveo one teškoće suvremenog svijeta koje može riješiti samo socijalizam, a koje je podijelio na stare i nove. Prema Petrovićevu mišljenju, stare teškoće proizlaze iz činjenice da je suvremeni svijet još uvijek »svijet ekonomske eksploatacije, nacionalne neravnopravnosti, političke neslobode, duhovne praznine, svijet bijede, gladi, mržnje, rata i straha«, dok je novima smatrao atomsko razaranje, pretvaranje čovjeka u »pomoćni instrument njegovih instrumenata« i pritisak masovne bezličnosti koji se suprotstavlja »razvoju slobodne ljudske ličnosti.«¹⁰⁷ Uz to, iznio je i stav da »filozof ne može ravnodušno promatrati sva ta zbivanja [...] zato što su u korjenu svih tih teškoća problemi čije je rješenje nemoguće bez sudjelovanja filozofije.«¹⁰⁸ Utoliko je izgradnja socijalizma i bila zadatak pronalaženja odgovorā na probleme tadašnjeg vremena.

Dakle, Petrović je u tekstu »Čemu Praxis?« artikulirao četiri programske odrednice: *filozofiju prakse*, kao novu filozofsku koncepciju koja je usmjerena na nadilaženje dotadašnje filozofije; *nepoštednu kritiku svega postojećega*, kao konstitutivni element svake prave filozofije te kao sredstvo ostvarenja novog svijeta i pravo svakog pojedinca; *metodološku otvorenost*, kao otvaranje *Praxisa* prema autorima, bez obzira na njihov stručni profil dokle god se bave temama relevantnima za razvoj *filozofije prakse*, i prema temama koje nisu isključivo filozofske; *izgradnju socijalizma*, kao misiju i pretpostavljeni rezultat *filozofije prakse* koju obilježavaju *nepoštedna kritika svega postojećega* i *metodološka otvorenost*. U sljedećim četirima potpoglavljima ukazat ću na zastupljenost tih odrednica u preostalim uvodnim tekstovima objavljenima tijekom prva tri godišta *Praxisa*, a onda i na njihove dodatne artikulacije te

---

¹⁰⁵ Izdvojiti ću samo Vranickijeva djela prije pokretanja *Praxisa*: Predrag Vranicki, *O nekim pitanjima marksističke teorije u vezi sa Ždanovljevom kritikom Aleksandrova* (Zagreb: Novo pokoljenje, 1950); Predrag Vranicki, *O problemu općeg, posebnog i pojedinačnog kod klasika marksizma* (Zagreb: Kultura, 1952); Predrag Vranicki, *Misaoni razvitak Karla Marxa* (Zagreb: Matica hrvatska, 1953); Predrag Vranicki, *Filozofske studije i kritike* (Beograd: Kultura, 1957); Predrag Vranicki, *Dijalektički i historijski materijalizam: I odabrani tekstovi*, Filozofska hrestomatija X. (Zagreb: Matica hrvatska, 1958); Predrag Vranicki, *Historija marksizma* (Zagreb: Naprijed, 1961).

¹⁰⁶ Predrag Vranicki, *Marksizam i socijalizam* (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1979), str. 18.

¹⁰⁷ [Petrović], »Čemu Praxis?«, str. 3.

¹⁰⁸ Isto, str. 4.

elaboracije u člancima Gaje Petrovića objavljenima u istom razdoblju. Pritom ću najviše prostora posvetiti *filozofiji prakse*, budući da je najobuhvatnija programska odrednica i kvantitativno najzastupljenija u analiziranim tekstovima.

3.1. *Filozofija prakse*

Kao što sam naveo u prvom dijelu ovoga poglavlja, u tekstu »Čemu Praxis?« Petrović je *filozofiju prakse* artikulirao kao koncepciju nadilaženja filozofskog nasljeđa koja je utemeljena u filozofskom nauku Karla Marxa i usredotočena na probleme čovjeka i njegova djelovanja. U ovom potpoglavlju analizirat ću njezinu prisutnost, najprije u Petrovićevu tekstu »Mjesto uvoda«, potom u dvama nepotpisanim uvodnim tekstovima naslovljenima »Riječ unaprijed« i u Petrovićevim člancima objavljenima u prvim trima godištim *Praxisa*. Najprije ću, ukazujući na očitovanja u uvodnim tekstovima, istaknuti artikulacije *filozofije prakse* s obzirom na posebna područja ljudske djelatnosti, poput kulture, povijesti i socijalističke politike. Zatim ću ukazati na artikulacije *filozofije prakse* s obzirom na Petrovićeve odredbe bivstvovanja i prakse, njegovo razumijevanje biti Marxove filozofije, odnos prirode i povijesti te zadaće filozofije koje su proizašle iz razmatranja filozofske i sociološke relevantnosti Marxova pojma otuđenja. Time ću pokazati da se artikulacija programskih odrednica časopisa *Praxis*, kao i doprinos Gaje Petrovića toj artikulaciji, nije iscrpila u uvodnom tekstu »Čemu Praxis?«.

U uvodnom tekstu »Mjesto uvoda«, Petrović je, u skladu s temom cjeline koju je najavljivao, najprije smjestio kulturu u predmetno područje *filozofije prakse*, napisavši sljedeću uvodnu rečenicu: »Nema kulture bez čovjeka ni čovjeka bez kulture.«¹⁰⁹ Uz to, Petrović je izvijestio da dva dominantna razumijevanja kulture, bilo kao skupa »knjiga, slika, spomenika, i drugih takozvanih kulturnih dobara«¹¹⁰ bilo kao skupa »kulturnih dobara i kulturnih institucija i organizacija«,¹¹¹ na koje se nadovezuje »djelatnost 'proizvodnje' i 'potrošnje' tih dobara«, ne dosežu »do biti kulture ukoliko se smatra da su proizvodnja i potrošnja kulturnih dobara djelatnosti [...] koje se mogu obavljati bez dubljeg angažmana i bez bitnog utjecaja na prirodu angažiranoga.«¹¹² Nasuprot tome, Petrović je iznio stavove da »o proizvodnji kulturnih dobara možemo govoriti samo ako pod proizvodnjom mislimo stvaranje«, a o potrošnji »samo ako time mislimo stvaralačko su-doživljavanje.«¹¹³ Zatim je iznio i svoje razumijevanje odnosa čovjeka i

---

¹⁰⁹ [Petrović], »Mjesto uvoda«, str. 351.

¹¹⁰ Isto.

¹¹¹ Isto, str. 352.

¹¹² Isto.

¹¹³ Isto.

kulture kojeg posreduje kulturna djelatnost: »Time što stvara kulturna dobra i čuva ih živeći u njima i sa njima, čovjek stvara sama sebe kao kulturnog čovjeka.«¹¹⁴ Za kulturu, shvaćenu kao stvaralačka djelatnost, Petrović je smatrao da se nikad ne zbiva »u goloj sadašnjosti«, već da su u njoj »uvijek prisutne i prošlost i budućnost«, pa je stoga »jedan [...] od najtežih zadataka« kulturne djelatnosti pronalaženje »primjerenog odnosa prema kulturnoj 'prošlosti' i mogućoj 'budućnosti' [...] između održanja tradicijom naslijeđenog i kreiranja zovom iz budućnosti prizvanog«.¹¹⁵ Na temelju prethodno navedenog, moguće je reći da je u tekstu »Mjesto uvoda« Petrović *filozofiju prakse* artikulirao u kulturnom području ljudskog djelovanja u kojem čovjek, posredujući između prošlosti i budućnosti, nastoji postići »ostvarenje kulturne zajednice kulturnih ličnosti«.¹¹⁶

Iz prvog od dvaju nepotpisanih uvodnih tekstova naslovljenih »Riječ unaprijed«, onom koji je objavljen u drugom broju prvog godišta *Praxisa*, izdvojio sam dva očitovanja koja su povezana s *filozofijom prakse*. Prvo očitovanje govori da »sve veće diferenciranje današnjeg socijalizma [...] izaziva debatu, pa čak i sukobe među njegovim pristalicama i različitim tumačima«, čemu odgovara potreba da teoretičari »tu pojavu diferenciranja razmotre prije svega objektivno i nezavisno od kolebanja svagdašnjice« sa ciljem da se približe »iskonu samoga socijalizma.«¹¹⁷ Opravdanje te potrebe osnaženo je stavom da »suvremeni čovjek ima pravo da pita gdje danas stoji i kamo plovi brod njegovih nada.«¹¹⁸ Dakle, »objektivno i nezavisno« razmatranje trendova u svjetskom socijalizmu smatrano je važnim teorijskim zadatkom, čija važnost proizlazi iz prava čovjeka na teorijsko znanje o svojem položaju i perspektivama budućnosti. Drugo očitovanje povezano je s *filozofijom prakse* tako da govori o filozofskim orijentacijama koje su bile zastupljene na zasjedanju Korčulanske ljetne škole od 8. do 22. srpnja 1964. godine, jer je tekst »Riječ unaprijed« najavljivao tematsku cjelinu u kojoj su objavljeni tekstovi nastali na osnovu referatā na tom zasjedanju. U tom očitovanju navedeno je da su jugoslavenski filozofi i sociolozi u svojim referatima »njegovali onaj duh stvaralačkog marksizma koji već nekoliko godina prevladava na našim teorijskim skupovima«, pri čemu su govorili o temama poput otuđenja, odnosa socijalizma i komunizma, personalizma, »odnosa socijalizma prema inteligenciji« ili »o politici i filozofiji u socijalizmu«.¹¹⁹

U tekstu »Riječ unaprijed« koji je objavljen u šestom broju drugog godišta i koji je najavio tematsku cjelinu proizašlu iz trećeg zasjedanja Korčulanske ljetne škole održanog od 16. do 28.

---

¹¹⁴ Isto.

¹¹⁵ Isto.

¹¹⁶ Isto.

¹¹⁷ »Riječ unaprijed«, *Praxis: filozofski časopis* 1/2 (1964), str. 148.

¹¹⁸ Isto.

¹¹⁹ Isto, str. 149.

kolovoza 1965. godine, početna konstatacija bila je da »od nepreglednog gomilanja 'značajnih događaja' što se s velikom bukom i pompom bez predomišljanja proglašavaju 'povijesnim' kao da više nema mjesta ni za što obično, svagdašnje i nevažno« pa stoga »od same 'povijesti' više ne znamo što je ona i nismo u stanju razlikovati prave povijesne zgode od onih koje to nisu.«¹²⁰ Uslijed povećanja broja događaja koji su proglašavani povijesnim, dolazi do toga da upitno postaje pitanje »ŠTO JE POVIJEST?«, zbog čega čovjeku »nedostaje pouzdanje u istinu svijeta« i stječe dojam »da se povijest pred njegovim očima rasplinjava u maglu i više je nema!«¹²¹ Nedostatak pouzdanja u istinu svijeta i rasplinjavanje povijesti, nepotpisani autor tumačio je time da »čovjek još nije u stanju da [...] shvati [temeljit prijelom koji se danas zbiva u svijetu] u svojoj njegovoj dubini i obuhvatnosti« te je istaknuo: »mi živimo u doba revolucije.«¹²² Na to je nastavio prosudbom da su »sve stare sheme razumijevanja povijesti suočene su s nečim neviđeno Novim, i prirodno je što one moraju zatajiti. Modeli zbivanja što ih pruža tradicionalna metafizika i kategorijalni inventar filozofije povijesti nisu više dorasli da nam pruže zadovoljavajući odgovor na pitanje što se zapravo zbiva.«¹²³ Iz opisanog stanja, nepotpisani autor zaključio je da je njemu suvremeno stanje konstelacija »dovršetka prošloga [...] i mukotrpnog rađanja budućeg što jedva uspijeva da se probije kroz sadašnjost«, dakle da se nalazi »na pragu jedne nove epohe« ili čak »nove povijesti.«¹²⁴ Takvom stanju, u kojem se čovjek nalazi u rascjepu između kritičke »okrenutosti spram svoje prošlosti« i »težnje spram nepoznatog što nadolazi«, odgovara mišljenje koje je »filozofsko i meta-filozofsko u isti mah«, dakle mišljenje koje nadilazi dotadašnju filozofiju, što je, podsjećam, jedan od elemenata filozofije prakse.¹²⁵

Prvi Petrovićev članak u kojem možemo naći očitovanja koja dodatno elaboriraju i artikuliraju filozofiju prakse, objavljen je u prvom broju *Praxisa* pod naslovom »Praksa i bivstvovanje«.¹²⁶ Naime, taj tekst počiva na pretpostavci koju je Petrović izrazio već u prvoj rečenici: »Ono što čini čovjeka čovjekom nije ovo ili ono samo njemu svojstveno svojstvo ili djelatnost ni skup svih takvih svojstava i djelatnosti, nego opća struktura njegova bivstvovanja koju je Marx nazvao 'praksa'.«¹²⁷ Iako se složio da su raširene ekonomističke interpretacije Marxove filozofije prema kojima je čovjek »'ekonomska životinja', 'životinja koja radi' ili 'životinja koja pravi oruđa'« donekle točne »u epohi klasnog društva«, Petrović je smatrao da se čak ni u toj epohi određenje

¹²⁰ »Riječ unaprijed«, *Praxis: filozofski časopis* 2/6 (1965), str. 759.

¹²¹ Isto.

¹²² Isto, str. 760.

¹²³ Isto.

¹²⁴ Isto.

¹²⁵ Isto.

¹²⁶ Gajo Petrović, »Praksa i bivstvovanje«, *Praxis: filozofski časopis* 1/1 (1964), str. 21-34.

¹²⁷ Petrović, »Praksa i bivstvovanje«, str. 21.

čovjekova bivstvovanja ne iscrpljuje u odrednici »ekonomska životinja«. ¹²⁸ Štoviše, smatrao je da čak i onda kada je čovjek reduciran na svoje sudjelovanje u ekonomskim odnosima, ipak nije samo to nego je i »slobodno stvaralačko biće prakse.« ¹²⁹ Međutim, Petrović nije ponudio tumačenje iskaza »slobodno stvaralačko biće prakse«. Prema njegovu mišljenju, poteškoće oko preciznog određivanja te sintagme počinju već s upotrebom imenice »praksa« u običnom jeziku: »Jednom pod praksom mislimo neki ustaljeni *običaj* ili *naviku* (napr. kad kažemo 'praksa je da se čini tako'), drugi put *nova zbivanja* koja pokazuju neodrživost ustaljenih shvaćanja (npr. kad kažemo 'praksa je demantirala općeprihvaćeno mišljenje'); treći put praksa znači isto što *iskustvo* (npr. kad kažemo da netko ima 'veliku praksu' u poslu koji vrši), četvrti put pod praksom mislimo *vježbu* ('više prakse' - savjetuje učitelj muzike učeniku), peti put liječničko *djelovanje* (liječnik s 'privatnom praksom'), itd., itd.« ¹³⁰ Petrović je stoga ponudio okvirnu odredbu, u kojoj je istaknuo da je praksa »univerzalno, slobodno, stvaralačko i samostvaralačko bivstvovanje« te »povijesno bivstvovanje ili bivstvovanje kroz budućnost.« ¹³¹ S obzirom na dimenziju budućnosti koja je prisutna u praksi shvaćenoj kao bivstvovanje, Petrović je zaključio i to da »doista ljudsko bivstvovanje nije ponosno iščekivanje ništavila, već slobodna stvaralačka djelatnost kojom čovjek stvara svoj svijet i sama sebe.« ¹³² Iz toga proizlazi, zaključuje Petrović, da bi se praksu trebalo razlikovati od »bitisanja, kao otuđenog bivstvovanja u pukoj prolaznosti.« ¹³³ Naposljetku, u zaključnoj rečenici tog članka, Petrović je postavio praksu kao »ono ishodište koje nam omogućuje da sagledamo i bit neautentičnih 'nižih' oblika bivstvovanja i smisao bivstvovanja 'uopće'«. ¹³⁴ Iz toga slijedi da je pitanje o čovjekovu bivstvovanju i bivstvovanju presudno određeno ljudskom praksom.

Drugi Petrovićev članak u kojem se očituje njegovo shvaćanje *filozofije prakse* objavljen je u dvobroju 4-5 drugog godišta *Praxisa* pod naslovom »Marxova filozofija«. ¹³⁵ Procjenu važnosti spoznaja i prosudbi iznesenih u tom članku temeljim na tome što je Petrović u »Čemu Praxis?« na više mjesta istaknuo važnost i temeljnost Marxova nasljeđa za uspostavljanje *filozofije prakse*. Petrović je u članku »Marxova filozofija« odgovarao na pitanje o biti Marxove filozofije, koje je smatrao usmjerenim na »ono po čemu marksistička filozofija jest to što jest: fundamentalna misaona mogućnost našeg vremena, kritička humanistička misao suvremenog čovjeka o samom

¹²⁸ Isto.

¹²⁹ Isto.

¹³⁰ Isto, str. 21-22.

¹³¹ Isto, str. 22.

¹³² Isto, str. 33.

¹³³ Isto.

¹³⁴ Isto, str. 34.

¹³⁵ Gajo Petrović, »Marxova filozofija«, *Praxis: filozofski časopis* 2/4-5 (1965), str. 611-618.

sebi i o svom svijetu.«¹³⁶ U pogledu metodologije odgovaranja na to pitanje, Petrović je smatrao da se odgovor na pitanje o biti Marxove filozofije ne može dobiti »pedantnim kompariranjem citata iz Marxa, nego samo kreativnim mišljenjem u duhu Marxa, su-mišljenjem s Marxom i do-mišljanjem Marxovih ideja vodilja.«¹³⁷ Da bi, kako je rekao, »su-mislio« i »do-mišljao«, Petrović je postavio sljedeće pitanje: »Ne bi li se moglo reći da je bit Marxove filozofije u tome što je ona 'filozofija čina', 'filozofija djela' ili 'filozofija prakse', što je ona takva 'teorija' koja ne ostaje samo teorija, već zahtijeva i djelo mijenjanja svijeta, i u tom djelu sudjeluje?«¹³⁸ Time je, čini se, referirao na Marxovu 11. tezu o Feuerbachu, dakle na onu koja glasi: »Filozofi su svijet samo različito *interpretirali*, radi se o tome da ga se *izmijeni*.«¹³⁹ Štoviše, Petrović je bio i stava da proglašavanje neke filozofije filozofijom prakse implicira da praksa »proistječe iz biti njenog teorijskog sadržaja, da je prijelaz od teorije ka praksi njena bitna 'teza'«¹⁴⁰ te je ukazao na to da je Marxova filozofija »borba za čovjeka koji će se realizirati kao biće prakse« na temelju zalaganja da se »i teorijski i praktično provede distinkcija između autentičnog i neautentičnog bivstvovanja.«¹⁴¹ Uslijed toga, Petrović je prosudio da se za Marxovu filozofiju može sažeto reći da je ona »radikalna humanistička kritika nečovječnog svijeta«.¹⁴²

U trećem članku u kojem se očitovao o temama koje se tiču *filozofije prakse*, a koji je pod naslovom »Povijest i priroda« objavljen u prvom broju trećeg godišta *Praxisa*, Petrović je ukazao na to da čovjek posreduje između prirode i povijesti time što proizvodi bit povijesti.¹⁴³ Pritom je pošao od pretpostavke »da su priroda i povijest ono što jesu samo u međusobnom odnosu i da je njihov međusobni odnos konstitutivni moment biti obojega.«¹⁴⁴ No, iako je prirodu smatrao osnovom svega što jest, Petrović je smatrao da se u njoj ne iscrpljuju mogućnosti ljudskog djelovanja.¹⁴⁵ Naime, ako bi se u prirodi iscrpljivale mogućnosti djelovanja, a imajući u vidu da se »prirodni zakon [...] osniva [...] 'na nesvjesnosti učesnika'«, onda bi slijedilo da se čovjek ponaša neovisno od vlastite svijesti i vlastite volje, uslijed čega je nemoćan slobodno stvaralački djelovati.¹⁴⁶ Tom stavu Petrović je suprotstavio shvaćanje prema kojem je ljudsko bivstvovanje »transnaturalno«: »Čovjekova je bit u prevazilaženju nivoa puke

¹³⁶ Petrović, »Marxova filozofija«, str. 611.

¹³⁷ Isto.

¹³⁸ Isto.

¹³⁹ Karl Marx, »Teze o Feuerbachu«, u: Marx, Engels, *Rani radovi*, str. 337-339, na str. 339. Vidi i: Karl Marx, »Thesen über Feuerbach«, *MEW* 3, str. 5-7, na str. 7: »Die Philosophen haben die Welt nur verschieden *interpretiert*, es kömmt drauf an, sie zu *verändern*.«

¹⁴⁰ Petrović, »Marxova filozofija«, str. 612.

¹⁴¹ Isto, str. 617.

¹⁴² Isto.

¹⁴³ Gajo Petrović, »Povijest i priroda«, *Praxis: filozofski časopis* 3/1 (1966), str. 34-40.

¹⁴⁴ Petrović, »Povijest i priroda«, str. 35.

¹⁴⁵ Isto, str. 35-36.

¹⁴⁶ Isto, str. 37.

prirodnosti, pa ukoliko na tom nivou ostaje (ili mu se vraća) on nije on sam, već je od sebe otuđen.«¹⁴⁷ Nadilazeći prirodne zakone čovjek se »izražava kao slobodno, kreativno biće prakse, kao povijesno biće« i proizvodi »ljudsko društvo«.¹⁴⁸ Dakle prema Petroviću, čovjek djeluje polazeći od prirode i onoga što mu priroda daje, no ne ostaje u njezinim okvirima, već svojom stvaralačkom djelatnosti nadilazi prirodnu suprotnost »između slijepe nužde i slijepog slučaja« te »slobodnom i svjesnom djelatnošću čini bit povijesnoga.«¹⁴⁹ S obzirom da proizvođenje biti povijesti počiva na osnovi koju čovjeku daje priroda, ona je dijelom tog procesa i to kao »mjesto čovjekova prebivanja i poprište njegova djelovanja« koje čovjek svojim djelovanjem neizbježno mijenja pa i ona postaje u nekoj mjeri povijesna.¹⁵⁰

Naposljetku, četvrti članak u kojem je Petrović iznio očitovanja relevantna za artikuliranje *filozofije prakse* objavljen je u trobroju 4-6 trećeg godišta *Praxisa* pod naslovom »Filozofska i sociološka relevantnost Marxova pojma otuđenja«.¹⁵¹ Imajući u vidu da *filozofiju prakse* konstituira tendencija nadilaženja filozofskog nasljeđa, u tom članku moguće je vidjeti primjer toga. Naime, Petrović je u njemu pošao od tvrdnje »da Marxov pojam otuđenja nema 'filozofske relevantnosti'«, jer ne može »biti ni filozofski relevantan ni filozofski irelevantan« iz razloga što je otuđenje »primarno filozofski pojam.«¹⁵² Iz toga se može prepoznati Petrovićev stav da za neku znanost relevantno ili irelevantno može biti samo ono što u nju ulazi izvana. To se potvrđuje i u njegovu stavu da je moguće govoriti o, primjerice, sociološkoj relevantnosti Marxova pojma otuđenja, jer taj pojam u sociologiju ulazi iz filozofije, dakle izvana.¹⁵³ Nadalje, smatrao je da treba uočiti da je pojam otuđenja važan i »za druge društvene nauke i za psihologiju, kao i za umjetničku i književnu kritiku«, jer je riječ o kritičkom pojmu koji »usmjerava istraživanje na sagledavanje problema u njihovoj biti i cjelovitosti«.¹⁵⁴ Zato je ukazao na *ljudsku relevantnost* Marxova pojma otuđenja, čemu je posvetio posljednje poglavlje svojega članka. Ukazujući na relevantnost pojma otuđenja za veći broj znanosti, Petrović je istaknuo potrebu za jedinstvenom paradigmom spoznaje, novom znanošću koja će zahvaćati čovjeka i s njim povezane strukture i fenomene kao cjelinu, a ne kao dijelove.¹⁵⁵ Tome je, prema

---

¹⁴⁷ Isto, str. 36.

¹⁴⁸ Isto, str. 37.

¹⁴⁹ Isto, str. 38.

¹⁵⁰ Isto, str. 37-38.

¹⁵¹ Gajo Petrović, »Filozofska i sociološka relevantnost Marxova pojma otuđenja«, *Praxis: filozofski časopis* 3/4-6 (1966), str. 774-790.

¹⁵² Petrović, »Filozofska i sociološka relevantnost Marxova pojma otuđenja«, str. 778.

¹⁵³ Isto, str. 785.

¹⁵⁴ Isto, str. 788.

¹⁵⁵ Petrović, »Filozofska i sociološka relevantnost Marxova pojma otuđenja«, str. 778. Inače, ideju stvaranja nove znanosti koja bi zahvaćala čovjeka kao cjelinu zastupali su i članovi »Frankfurtske škole kritičke teorije«. O

njegovu sudu, trebala doprinijeti razotuđujuća revolucionarna praksa koja bi ukinula samootuđenje čovjeka u različite sfere.¹⁵⁶ Takva praksa bi morala ukinuti samootuđenje koje je moguće pronaći »i u individualnog čovjeka i u ljudskom društvu«, jer »razotuđenje društvenih odnosa« uvjetuje »pun razvoj ne-otuđenih, slobodnih ljudskih ličnosti, a slobodne ličnosti nužan su preduvjet za razotuđenje društvenih odnosa.«¹⁵⁷ Tijekom revolucionarne borbe za razotuđenje, smatra Petrović, posebnu pažnju treba pridati razotuđenju u ekonomskoj sferi, jer je ona tijekom povijesti bila presudnim uzrokom otuđenja.¹⁵⁸ Kao jedini način postizanja razotuđenja u toj sferi, Petrović je prepoznao organiziranje »cijelog društvenog života na osnovu samoupravljanja neposrednih proizvođača.«¹⁵⁹ Naposljetku, budući da je zahtijevao »ukidanje nezavisnosti 'sfera' čovjekova postojanja«, taj se zahtjev protezao i na filozofiju, za koju je, u skladu s onime što je zapisao u »Čemu Praxis?«, predložio da treba prestati biti »uska specijalna grana spoznaje« te da se treba razvijati kao »kritička refleksija čovjeka o sebi i o svijetu u kojem živi, kao autorefleksija koja prožima sav njegov život i služi kao koordinirajuća snaga sve njegove djelatnosti.«¹⁶⁰

U ovom potpoglavlju iznio sam podatke o dodatnim artikulacijama *filozofije prakse* u uvodnim tekstovima i člancima Gaje Petrovića objavljenima u prvim trima godištim *Praxisa*. Nakon što je u tekstu »Čemu Praxis?« artikulirao *filozofiju prakse* kao novu filozofsku koncepciju koja nadilazi filozofsko nasljeđe, utemeljio je u Marxovoj filozofiji i u središte njezinog predmetnog područja postavio čovjeka i njegovo djelovanje, ta je artikulacija proširena u tekstovima koje sam obradio u ovom potpoglavlju. U trima uvodnim tekstovima specificirano je predmetno područje *filozofije prakse* tako da je moguće prepoznati tri posebna područja ljudskog djelovanja: kulturu, politiku i povijest. Nadalje, Petrović je ukazao na to da je filozofsko nasljeđe moguće nadići izgradnjom jedinstvene paradigme spoznaje koja će zahvaćati čovjeka i s njim povezane fenomene i strukture kao cjelinu, a ne kao dijelove, dakle izgradnjom jedinstvenog humanističkog predmetnog područja, pri čemu će filozofija prestati biti zasebna grana spoznaje i razviti se kao »kritička refleksija čovjeka o sebi i o svijetu u kojem živi« te kao »koordinirajuća snaga sve njegove djelatnosti.«¹⁶¹ Utemeljenje *filozofije prakse* u Marxovoj filozofiji Petrović je dodatno osnažio ističući kao metodu za razumijevanje njezine biti kreativno mišljenje »u duhu Marxa« te ukazujući na to da je Marxova filozofija »radikalna humanistička kritika nečovječnog

---

tome vidi, primjerice, u: Gian Enrico Rusconi, *Kritička teorija društva*, prijevod Josip Šentija, predgovor Žarko Puhovski (Zagreb: Stvarnost, 1973), str. 347-359.

¹⁵⁶ Isto, str. 789-790.

¹⁵⁷ Isto, str. 789.

¹⁵⁸ Isto.

¹⁵⁹ Isto, str. 790.

¹⁶⁰ Isto.

¹⁶¹ Isto.

svijeta».¹⁶² Petrović je proširio razumijevanje predmetnog područja *filozofije prakse* time što je odredio čovjeka kao »slobodno stvaralačko biće prakse«, a praksu kao »univerzalno, slobodno, stvaralačko i samostvaralačko bivstvovanje« koje uvijek ima budućnost u svojoj perspektivi.¹⁶³ Naposljetku, kao osnovu ljudskog bivstvovanja Petrović je prepoznao prirodu, a u odnosu spram prirode prvi ljudski odnos nadilaženja. Naime, istaknuo je da je ljudsko bivstvovanje »transnaturalno« utoliko što čovjek, oslobađajući se prirodnih zakona na koje ne može utjecati, proizvodi društvo u kojem živi i svoju povijest.

3.2. *Nepoštedna kritika svega postojećega*

Druga programska odrednica na čiju sam artikulaciju u »Čemu Praxis?« ukazao, dakle odrednica koju sam nazvao *nepoštedna kritika svega postojećega*, artikulirana je kao konstitutivni element svake filozofije, pa time i *filozofije prakse*, te kao sredstvo ostvarenja novog svijeta i pravo svakog pojedinca. U ovom potpoglavlju ću ukazati na prisutnost te programske odrednice: najprije u Petrovićevim uvodnim tekstovima, a potom i u njegovim člancima.

Najprije želim ukazati na to da se uvidom u uvodne tekstove objavljene u prvim trima godištim *Praxisa* može doznati da u njima *nepoštedna kritika svega postojećega* nije izravno dodatno artikulirana niti elaborirana. Međutim, postoje i neki primjeri za koje se može reći da prikazuju primjenu kritičke metode. Pritom podsjećam da je u pismu Rugeu, koje je poslužilo kao filozofski izvor za artikuliranje *kritike* u tekstu »Čemu Praxis?«, Marx ustanovio da se prava kritika »ne boji svojih rezultata, a isto tako ni sukoba s postojećim silama.«¹⁶⁴ Također, podsjećam i na to da je u »Čemu Praxis?« Gajo Petrović istaknuo da će prakticiranje *kritike* biti usmjereno na »goruća pitanja suvremenog svijeta i filozofije«.¹⁶⁵ Stoga je u uvodnom tekstu »Mjesto uvoda« ukazao na goruća pitanja jugoslavenske kulture, čime je primijenio još jednu odredbu *kritike* koju je uspostavio u »Čemu Praxis?«, naime onu da se svaki kritičar treba usmjeriti na njemu blizak predmet kritike. Spomenuta pitanja bila su: »jesmo li uspjeli ostvariti takvu 'sintezu' naslijeđenog i naslućenog, tradicionalnog i revolucionarnog, koja bi nam dopuštala da našu kulturu nazivamo socijalističkom«, »pitanje o odnosu posebnonacionalnog i općeljudskog u njoj [...] pitanje o njenom međunarodnom i nadnarodnom, općeljudskom sadržaju, smislu i značenju« i »jesmo li odoljeli ekonomističkom iskušenju, jesmo li uspjeli da između ekonomije i kulture ostvarimo odnose koji su bitno drukčiji od onih što smo ih naslijedili

---

¹⁶² Petrović, »Marxova filozofija«, str. 617.

¹⁶³ Petrović, »Praksa i bivstvovanje«, str. 22.

¹⁶⁴ Marx, »Marxova pisma Rugeu«, str. 51. Vidi i: »Briefe aus den 'Deutsch-Französischen Jahrbüchern'«, str. 344.

¹⁶⁵ [Petrović], »Čemu Praxis?«, str. 5.

iz samootuđenog građanskog društva».¹⁶⁶ Prvo pitanje Petrović je posvetio odnosu prema predrevolucionarnom kulturnom sadržaju iz perspektive revolucionarnog preobražaja Jugoslavije, izričući stav da se socijalistička kultura ne može razvijati »kao prazna negacija dosadašnje kulture«, već da treba biti »njen nastavak i stvaralačka preobrazba.«¹⁶⁷ Takvu uputu potkrijepio je time što je rekao da »u onome što se naziva 'robovlasničkom', 'feudalnom' ili 'buržoaskom' kulturom ima često više općeljudskog, doista humanog, nego u onom što se ponekad eksplicitno deklarira kao socijalistička kultura.«¹⁶⁸ Drugo pitanje Petrović je postavio pod pretpostavkama da u doba kad je ljudima važan nacionalni osjećaj »ne može ni kultura biti anacionalna«, što je posebno došlo do izražaja u Jugoslaviji, u kojoj »ne računajući 'nacionalne manjine', možemo da nabrojimo dva pisma, tri jezika, pet nacija i šest republika«,¹⁶⁹ te da i »opća jugoslavenska i posebne nacionalne kulture« mogu biti smatrane kulturama isključivo ako »imaju i onu nadnacionalnu, općeljudsku komponentu.«¹⁷⁰ Naposljetku, treće pitanje koje je postavio, dakle ono o izbjegavanju ekonomističkog utjecaja u kulturi, Petrović je temeljio u shvaćanju da kultura nije ni »puko sredstvo ekonomskog razvoja«, niti bi »trebala da se 'organizira' po ugledu na ekonomiju.«¹⁷¹ U navedenim primjerima prisutna su barem dva obilježja kritike kao metode: da polazi od nekog prethodno utvrđenog stava i da uvažava objektivna svojstva fenomena koji kritizira.

Iako je kritika u uvodnicima prisutna tek u primjerima poput onoga koji sam prethodno prikazao, Petrović se o njoj očitovao u članku »Kritika u socijalizmu«, objavljenog u trećem broju drugog godišta *Praxisa*.¹⁷² U tom članku Petrović se najprije očitovao o kritici uopće, istaknuvši da je ona djelatnost svojstvena čovjeku utoliko što »samo čovjek može biti subjekt kritike«, kao što »samo čovjek može biti i objekt kritike«, što je ilustrirao primjerom da bi »smiješan [...] ispao netko tko bi se poduhvatio toga da napiše ili izvrši 'kritiku Jadranskog mora'.«¹⁷³ Uz to »što se samo čovjek može pojaviti kao subjekt i kao objekt kritike«, Petrović je smatrao i to da čovjek mora biti kritičar, jer »ukoliko je čovjek čovjek, on je također kritičar sebe i svog su-čovjeka«, budući da je kritika »jedan od konstitutivnih momenata svakog ljudskog bivstvovanja.«¹⁷⁴ Nadalje, odredio je kritiku suprotstavljajući se mišljenju da je ona »izricanje negativnog suda o

¹⁶⁶ [Petrović], »Mjesto uvoda«, str. 353-355.

¹⁶⁷ Isto, str. 352.

¹⁶⁸ Isto, str. 352-353.

¹⁶⁹ Isto, str. 353.

¹⁷⁰ Isto.

¹⁷¹ Isto, str. 354.

¹⁷² Gajo Petrović, »Kritika u socijalizmu«, *Praxis: filozofski časopis* 2/3 (1965), str. 468-481.

¹⁷³ Petrović, »Kritika u socijalizmu«, str. 468.

¹⁷⁴ Isto, str. 469.

nečemu ili upućivanje na nedostatke koje treba ukloniti.«¹⁷⁵ Njegov stav bio je da kritika prodi-
 »do biti pojave« i otkriva »njene bitne odlike, razvojne tendencije i mogućnosti«, što dovodi do
 mogućnosti otkrivanja »bitne ograničenosti« kritizirane pojave i »njena bitna okrenutost
 budućnosti.«¹⁷⁶ Iz otkrivanja obilježja pojave u sadašnjosti i njezinih perspektiva u budućnosti,
 slijedi da, tvrdi Petrović, »kritika svakako teži ka mijenjanju svijeta i pokazuje smjer ili pravac
 mijenjanja.«¹⁷⁷ No istodobno, Petrović je smatrao pogrešnim ono mišljenje koje je zastupalo
 stajalište da kritika »mora da svrši u nekim konkretnim prijedlozima.«¹⁷⁸ Uz to, ukazao je i na
 postojanje veze kritike i socijalizma, ali ne i kritike i drugih društvenih uređenja.¹⁷⁹ Naime,
 smatrao je da predsocijalistička društva nisu mogla biti kritična zato što su bila »rascijepljena na
 klase i slojeve s bitno suprotstavljenim interesima.«¹⁸⁰ Nasuprot tome, u socijalizmu, »zbog toga
 što u njemu nema eksploatatorskih ni eksploatiranih klasa«, postoji mogućnost da »slobodne
 ličnosti socijalističkog društva [...] same izbore i ostvare znatno radikalniji i konsekvantniji
 kritički odnos prema samima sebi i prema društvu kao cjelini.«¹⁸¹ Naposljetku, Petrović se
 očitovao i o podjeli kritike na konstruktivnu i destruktivnu.¹⁸² Njegov stav o tome bio je taj da je
 ta podjela »dubiozna«, a da je sama pomisao na kritiku koja bi bila radikalna, a istodobno samo
 konstruktivna, »više humoristička nego marksistička.«¹⁸³ Naime, prema Petrovićevoj shvaćanju,
 »konstrukcija i destrukcija trebalo [bi] da budu prisutne u kritici« istovremeno, i to u
 proporcijama koje se razlikuju od slučaja do slučaja u smislu da je »u nekim slučajevima
 potrebno [...] više konstrukcije, a u nekim više destrukcije.«¹⁸⁴ Prema spoznajama koje je u
 članku »Kritika svega postojećega u filozofiji Gaje Petrovića« iznijela Jasenka Kodrnja, kritička
 metoda koja sintetizira destrukciju i konstrukciju kasnije je u filozofiji nazvana
 dekonstrukcija.¹⁸⁵ Uz to, Kodrnja je istaknula i to da koncept kritike u Petrovićevoj filozofiji ima
 »logičko, spoznajno, političko i ontološko značenje« te da je on afirmira »kao mogućnost da
 čovjek bude ono što po intenciji jest: biće prakse.«¹⁸⁶

Iz navedenih primjera, moguće je zaključiti da je u uvodnim tekstovima *nepoštedna kritika svega
 postojećega* dodatno artikulirana kao sredstvo postavljanja pitanja o bîti fenomenā koji pripadaju

---

¹⁷⁵ Isto.

¹⁷⁶ Isto, str. 470.

¹⁷⁷ Isto.

¹⁷⁸ Isto.

¹⁷⁹ Isto, str. 471.

¹⁸⁰ Isto.

¹⁸¹ Isto.

¹⁸² Isto, str. 479.

¹⁸³ Isto.

¹⁸⁴ Isto.

¹⁸⁵ Jasenka Kodrnja, »Kritika svega postojećega u filozofiji Gaje Petrovića«, *Filozofska istraživanja* 28/3 (2008), str. 573-583, na str. 574.

¹⁸⁶ Kodrnja, »Kritika svega postojećega u filozofiji Gaje Petrovića«, str. 577.

u predmetno područje *filozofije prakse*. Uz to, Petrović je uz dodatnu artikulaciju *nepoštedne kritike* ponudio odredbu kritike kao specifično ljudske djelatnosti i kao imperativa autentičnog bivstvovanja, a potom i kao djelatnosti usmjerene na otkrivanje biti, ograničenjā i budućih perspektiva neke pojave koja ima i destruktivni i konstruktivni aspekt. Naposljetku, Petrović je ukazao i na osebujnu povezanost kritike i socijalizma, istaknuvši da je kritika u biti socijalističkog društva.

3.3. Metodološka otvorenost

Treća programska odrednica *Praxisa* koju sam najavio, dakle odrednica *metodološka otvorenost*, artikulirana je, podsjećam, tako da omogućuje pristup časopisu autorima bez obzira na njihov stručni profil dokle god su njihovi prilozi relevantni za *filozofiju prakse*, potom tako da otvara filozofiju za teme koje nisu isključivo filozofske i, naposljetku, tako da otvara prostor za slobodnu raspravu.

U uvodnim tekstovima ta programska odrednica prisutna je u tekstu »Mjesto uvoda«, u kojem je Petrović zapisao sljedeće: »U prilogima koji slijede bit će više riječi o nekima od pitanja koja smo iznijeli, a bit će pokrenuta i mnoga druga. No razgovor o jugoslavenskoj kulturi time, naravno, neće biti zaključen.«¹⁸⁷ U dvama nepotpisanim uvodnim tekstovima ta je programska odrednica zastupljenija nego u tekstu »Mjesto uvoda«. U uvodnom tekstu »Riječ unaprijed«, objavljenom uz cjelinu o socijalizmu, prisutna je u opisu rada zasjedanja Korčulanske ljetne škole 1964. godine. Prema tom opisu, na Korčuli je vođena rasprava »bez ustručavanja i unaprijed postavljenih granica«, koja je bila »u interesu slobodnog misaonog pristupa današnjici.«¹⁸⁸ U tako postavljenoj raspravi postignuto je »jedinstvo raznovrsnoga mišljenja« koje je, prema sudu nepotpisanog autora »možda najdragocjenija tekovina današnjeg marksizma.«¹⁸⁹ Naposljetku, u tekstu je zapisano i očitovanje prema kojem je razumljivo da »stavovi često veoma divergiraju« te da redakcija te stavove želi predložiti javnosti s nadom da će »izazvati diskusiju, pa možda i neslaganja.«¹⁹⁰ Utoliko je redakcija *Praxisa* ovim stavom potvrdila Marxov stav da »mora doći vreme kad filozofija stupa u dodir i u uzajamno dejstvo sa stvarnim svetom svoga doba«, na koji sam ukazao u prvom dijelu ovog poglavlja.¹⁹¹ Sličan stav o tome da »*Praxis* smatra svojom dužnošću« upoznati širu javnost s materijalima sa Korčulanske

¹⁸⁷ [Petrović], »Mjesto uvoda«, str. 355.

¹⁸⁸ »Riječ unaprijed«, *Praxis: filozofski časopis* 1/2 (1964), str. 150.

¹⁸⁹ Isto.

¹⁹⁰ Isto.

¹⁹¹ Marx, »Uvodni članak broja 179. lista 'Kölnische Zeitung'«, str. 253. Vidi i: Marx, »Der leitende Artikel in Nr. 179 der 'Kölnischen Zeitung'«, *MEW* 1, str. 97.

ljetne škole »u nadi da će objavljeni tekstovi služiti kao poticaj za daljnju raspravu«, izražen je i u tekstu »Riječ unaprijed«, koji je najavio tematsku cjelinu o povijesti.¹⁹²

O metodološkoj otvorenosti Petrović se nije očitovao u zasebnom članku. Ipak, očitovanja o njoj moguće je pronaći u člancima koje je objavio tijekom prva tri godišta *Praxisa*. Primjerice, u članku »Filozofija i politika u socijalizmu« iz drugog broja prvog godišta.¹⁹³ U tom članku, Petrović je izvijestio da simultano postoje mnogobrojne interpretacije socijalizma, pa tako i mnogobrojni odgovori na pitanje o odnosu filozofije i socijalizma ili filozofije i politike u socijalizmu.¹⁹⁴ Pritom je, izvještava Petrović, dominantan odnos u kojem »filozofija vrši ulogu služavke politike«. ¹⁹⁵ No, unatoč dominaciji jedne interpretacije, Petrović je istaknuo da bi bilo »doista smiješno« kad bi smatrali pitanja socijalizma, pa time i odnosa filozofije i socijalizma, riješenima.¹⁹⁶ Umjesto smatranja tih pitanja riješenima, naglasio je da treba istražiti što nije u redu s takvim »odnosom između filozofije i politike u socijalizmu i sa socijalizmom u kojem je opisani odnos uspostavljen«. ¹⁹⁷

U članku »O našoj filozofiji« iz drugog broja drugog godišta *Praxisa*,¹⁹⁸ Petrović je, prikazujući orijentaciju jugoslavenske filozofije u poslijeratnom razdoblju, ukazao na to da je marksizam neposredno nakon rata bio »opterećen koncepcijama neautentičnog, staljnističkog, dogmatskog marksizma«. ¹⁹⁹ Tog opterećenja filozofija se, prema njegovu mišljenju, mogla riješiti odbacivanjem koncepcije »filozofije kao jedne u sebi zatvorene, stručne 'discipline', ograđene od nauke, umjetnosti i društvene prakse«. ²⁰⁰ Na taj način filozofija se, osim što bi nadišla svoje nasljeđe i podjelu na discipline, može osigurati i da ne bude »apologija postojećeg stanja«. ²⁰¹ Petrović se u tom članku očitovao i o otvorenosti filozofije prema društvu, ukazavši na problem nedovoljnog angažmana filozofa za »informiranje javnosti o našoj filozofiji«. ²⁰² Uz to što je ukazao na problem, Petrović je ponudio nekoliko rješenja problema: »Možemo nastojati da u tom pogledu budemo aktivniji, da se radovi naših filozofa publiciraju u pristupačnijim izdanjima i u većim tiražama. Moramo bolje organizirati izdavanje popularne filozofske literature. Napose

---

¹⁹² »Riječ unaprijed«, *Praxis: filozofski časopis* 2/6 (1965), str. 762.

¹⁹³ Gajo Petrović, »Filozofija i politika u socijalizmu«, *Praxis: filozofski časopis* 1/2 (1964), str. 269-280.

¹⁹⁴ Petrović, »Filozofija i politika u socijalizmu«, str. 269.

¹⁹⁵ Isto.

¹⁹⁶ Isto, str. 269.

¹⁹⁷ Isto, str. 269-270.

¹⁹⁸ Gajo Petrović, »O našoj filozofiji«, *Praxis: filozofski časopis* 2/2 (1965), str. 249-254.

¹⁹⁹ Petrović, »O našoj filozofiji«, str. 250.

²⁰⁰ Isto, str. 251.

²⁰¹ Isto.

²⁰² Isto, str. 252.

se moramo više brinuti da se filozofski skupovi prikazuju i u našoj dnevnoj štampi, na radiju, na televiziji, u časopisima itd.«²⁰³

Dakle, *metodološka otvorenost* podrazumijeva i otvaranje novih pitanja te vođenje rasprava u interesu razvijanja slobodnog mišljenja, što rezultira jedinstvom raznovrsnog mišljenja. Njome je izražena namjera redakcije *Praxisa* da divergentne stavove predoči javnosti s ciljem pokretanja rasprave, dakle da rasprave koje budu započete u časopisu ne ostanu ograničene na njega. Petrović je istaknuo i dva problema filozofije od kojih se jedan odnosio na socijalističke zemlje, a drugi na Jugoslaviju. Prvi od njih odnosio se na pritisak staljinističkog marksizma pod kojim je filozofija postala služavka politike, za koji je Petrović smatrao da se može riješiti istraživanjem korijena takvog odnosa i uvjetā uspostave tog odnosa u konkretnim okolnostima ili odbacivanjem zatvorenosti filozofije u samu sebe. Specifično jugoslavenskim problemom Petrović je ocijenio neinformiranost javnosti o filozofskom radu, za što je kao rješenje predložio veći angažman filozofā oko informiranja javnosti te objavljivanje filozofskih radova u pristupačnijim izdanjima, objavljivanje popularne filozofske literature i vođenje brige oko prisutnosti oblikā filozofskog rada u masovnim medijima.

3.4. Izgradnja socijalizma

Izgradnja socijalizma, posljednja od četiriju programskih odrednica koje je Petrović artikulirao u tekstu »Čemu Praxis?«, artikulirana je, podsjećam, kao misija i pretpostavljeni rezultat *filozofije prakse* u smislu da revolucionarna socijalistička praksa treba biti utemeljena u dosezima, spoznajama i zaključcima *filozofije prakse* te kao zadaća koju je jugoslavenskim filozofima marksistima namrlo njihovo sudjelovanje u socijalističkoj revoluciji. Utoliko je, što ću pokazati u ovom potpoglavlju, *izgradnja socijalizma* prisutna u djelatnostima koja pripadaju području *filozofije prakse*.

U uvodnom tekstu »Mjesto uvoda« Petrović je povezao socijalizam i kulturu, izjavivši da »socijalizam kao doista ljudsko društvo može i treba da ostvari i svestran razvoj autentične ljudske kulture.«²⁰⁴ Uz to, *izgradnju socijalizma* i *izgradnju autentične kulture* Petrović je smatrao paralelnim procesima, jer »ukoliko ne razvija kulturu, socijalizam nije socijalizam«, stoga »pričekati s kulturom znači pričekati i sa socijalizmom.«²⁰⁵ Drugo očitovanje tiče se odnosa kulture i politike u socijalizmu. Prema Petrovićevu mišljenju, nepovoljna iskustva kulture

---

²⁰³ Isto. str. 253.

²⁰⁴ [Petrović], »Mjesto uvoda«, str. 351.

²⁰⁵ Isto.

s politikom u drugim socijalističkim zemljama, u kojima je bila, kao i filozofija, u podređenom položaju u odnosu na politiku, stvorila su »*principijelno nepovjerenje prema politici*«, iz kojeg slijedi želja da kultura »*postigne autonomiju koja će joj omogućiti miran razvoj, bez upletanja politike i političara*«. ²⁰⁶ Budući da je izgradnja kulture paralelan proces *izgradnji socijalizma*, Petrović je smatrao ne samo da je nemoguće da se kultura izolira pod krinkom autonomije, već i da je »stvaralačka kultura politički angažirana sudjelujući u rješavanju sudbinskih pitanja svoje zemlje i svoga vremena.« ²⁰⁷ S obzirom na stav da je kultura određena svojom političnošću, Petrović je kao zadatke kulturnih radnika prepoznao borbu »za ispravnu politiku na području kulture«, zatim njihovu aktivnost »za progresivan razvoj« kulture i društva te njihovu aktivnost »u općim društvenim pitanjima koja nisu usko kulturna.« ²⁰⁸ Budući da je nerealno očekivati da netko kulturnim radnicima omogući pravo da se bave ostvarenjem ranije navedenih zadataka, Petrović je smatrao da se kulturni radnici moraju sami izboriti za svoj društveni utjecaj. ²⁰⁹

U uvodnom tekstu koji je objavljen kao najava uz tematsku cjelinu o socijalizmu, »svjetsko-povijesna egzistencija socijalizma« označena je kao »dominantna značajka našeg stoljeća«. ²¹⁰ Pritom je prisutnost socijalizma bila različita u dvjema polovicama stoljeća: prvu je »karakterizirao jednoznačan sukob kapitalizma i socijalizma«, a u drugoj se događalo njihovo unutarnje diferenciranje, što je rezultiralo različitim koncepcijama socijalizma u različitim zemljama. ²¹¹ Zato je potrebno istražiti socijalizam u njegovim različitim oblicima i koncepcijama te odgovoriti na pitanje o njegovu smislu. ²¹²

Prvi članak iz kojeg ću izdvojiti Petrovićeva očitovanja o socijalizmu objavljen je u drugom broju prvog godišta *Praxisa* pod naslovom »Filozofija i politika u socijalizmu«. U tom tekstu Petrović je raščlanio različita značenja pojma »socijalizam«, a da bi omogućio razmatranje odnosa filozofije i politike u socijalizmu. ²¹³ Prema njegovu shvaćanju, »socijalizam« ima tri značenja: najprije da može biti društveni poredak koji nastaje kao negacija socijalizma, zatim politički pokret koji se zalaže za ostvarenje socijalizma kao društvenog poretka ili teorija koja normativno i regulativno djeluje zajedno sa socijalizmom kao poretkom ili socijalizmom kao pokretom. ²¹⁴ Od tih triju značenja, Petrović je u članku pisao o socijalizmu u prvom značenju, pri čemu je napomenuo i to da smatra »da ono što vrijedi za socijalizam kao društveni poredak

---

²⁰⁶ Isto, str. 355.

²⁰⁷ Isto.

²⁰⁸ Isto.

²⁰⁹ Isto.

²¹⁰ »Riječ unaprijed«, *Praxis: filozofski časopis* 1/2 (1964), str. 147.

²¹¹ Isto, 148.

²¹² Isto.

²¹³ Petrović, »Filozofija i politika u socijalizmu«, str. 270.

²¹⁴ Isto.

vrijedi uvelike i za socijalizam kao politički pokret i za socijalizam kao teoriju». ²¹⁵ Za njega, socijalizam je humana ljudska zajednica u kojoj je »čovjek čovjeku ne vuk, već drug«, ²¹⁶ čemu je pretpostavka da je »čovjek doista čovjek«. ²¹⁷ Prema Petrovićevu mišljenju, do takva stanja moguće je doći samo čovjekovim prisvajanjem vlastita života, koje se može dogoditi »ukidanjem čovjekova samootuđenja a napose ukidanjem rascijepljenosti čovjeka na međusobno nezavisne sfere«, što podrazumijeva i »ukidanje primata ekonomske sfere« ili ukidanje »dominacije ekonomskih kriterija«. ²¹⁸ Dakle, Petrović je, prema mojem mišljenju, socijalizam smatrao društvenim poretom u kojemu čovjek nije ništa više niti manje nego čovjek te u kojemu ljudski odnosi nisu ništa više niti manje nego ljudski odnosi, za razliku od predsocijalističkih društvenih poredaka koji su, prema mišljenju Marxa i Engelsa izrečenom u »Manifestu Komunističke partije«, bili klasna društva kojima je dominirala klasna borba i u kojima je pojedinac bio prije pripadnik ugnjetavačke ili ugnjetavane klase, nego čovjek. ²¹⁹ Razumijevanju socijalizma kao društvenog poretka koji je utemeljen u drugarstvu među razotuđenim ljudima, odgovaralo je Petrovićevo razumijevanje filozofije kao kritičke refleksije o samom sebi, ²²⁰ a potom i razumijevanje politike, za koju je smatrao da bi »morala nestati kao posebna djelatnost jednog privilegiranog sloja« i pretvoriti se u djelatnost »kojom cjelokupna društvena zajednica na osnovu kritičke refleksije o svojim problemima rješava sva važna pitanja svoga života.« ²²¹ Razumijevajući socijalističko društvo, filozofiju i politiku na takav način, Petrović je uspostavio odnos između filozofije i politike tako da »filozofija kao čovjekova kritička autorefleksija [...] usmjerava sve njegovo djelo pa i ono političko.« ²²² No, filozofija pritom ne smije imati normativnu, već samo kritičku i regulativnu ulogu, jer se osnova socijalističke političke djelatnosti sastoji od toga da je »stvar demokratske i slobodne odluke svih zainteresiranih.« ²²³

---

²¹⁵ Isto.

²¹⁶ Isto, str. 274.

²¹⁷ Isto, str. 275.

²¹⁸ Isto, str. 276.

²¹⁹ Karl Marx, Friedrich Engels, »Manifest Komunističke partije«, u: Adolf Dragičević, Vjekoslav Mikecin, Momir Nikić (prir.), *Glavni radovi Marxa i Engelsa* (Zagreb: Stvarnost, 1979), str. 367-392, str. 367-368: »Historija svakog dosadašnjeg društva jest historija klasnih borbi. Slobodan čovjek i rob, patricij i plebejac, baron i kmet, cehovski majstor i kalfa, ukoliko - ugnjetač i ugnjeteni stajali su jedan prema drugom u stalnoj suprotnosti, vodili neprekidnu, čas skrivenu čas otvorenu borbu, borbu koja se uvijek završavala revolucionarnim preobražajem cijelog društva ili zajedničkom propašću klasa koje su se borile.« Vidi i: Karl Marx, Friedrich Engels, »Manifest der Kommunistischen Partei«, *MEW* 4, str. 459-493, str. 462: »Die Geschichte aller bisherigen Gesellschaft ist die Geschichte von Klassenkämpfen. Freier und Sklave, Patrizier und Plebejer, Baron und Leibeigener, Zunft-bürger und Gesell, kurz, Unterdrücker und Unterdrückte standen in stetem Gegensatz zueinander, führten einen ununterbrochenen, bald versteckten, bald offenen Kampf, einen Kampf, der jedesmal mit einer revolutionären Umgestaltung der ganzen Gesellschaft endete oder mit dem gemeinsamen Untergang der kämpfenden Klassen.«

²²⁰ Vidi potpoglavlje 3.1. ovog rada.

²²¹ Petrović, »Filozofija i politika u socijalizmu«, str. 278.

²²² Isto.

²²³ Isto.

U drugom članku, onom koji je pod naslovom »O našoj filozofiji« objavljen u drugom broju drugog godišta *Praxisa*, Petrović se očitovao »o našoj filozofiji u aspektu zadataka filozofa komunista.«²²⁴ Iako nije smatrao da se zadaci filozofa komunistā ne razlikuju od zadataka filozofa koji nisu komunisti, Petrović je smatrao da se filozofi komunisti trebaju odlučnije boriti »za zadatke koji danas stoje pred našom filozofijom.«²²⁵ Tom prilikom je naveo četiri zadatka za čije se izvršenje filozofi trebaju boriti:

1. »učvršćenje i dalji razvoj [...] orijentacije naše marksističke filozofije, koju je ona izvojevala između VII i VIII kongresa [SKJ]«;
2. »borba za svestranije i sistematičnije primjenjivanje te osnovne orijentacije na sva glavna područja filozofije i na sve glavne filozofske probleme suvremenog svijeta i čovjeka, a napose našeg jugoslavenskog socijalizma«;
3. »potpunije poznavanje naše filozofije i njenih dostignuća u najširim slojevima naše zemlje«;
4. daljnja afirmacija jugoslavenske filozofije u međunarodnim razmjerima.²²⁶

U posljednjem članku iz kojeg ću izdvojiti Petrovićeva očitovanja o *izgradnji socijalizma*, onom koji je pod naslovom »Filozofija i socijalizam« objavljen u šestom broju drugog godišta *Praxisa*, Petrović je ukazao na to da otpor prema povezivanju filozofije i socijalizma postoji i među filozofima, posebice onima koji smatraju da uspostavljanje te veze znači »degradirati filozofiju«, jer bi filozofija trebala biti opća teorija svega, a ne posebna teorija jednog društvenog poretka, ali i među socijalistima, posebice onima koji smatraju da, za razliku od filozofije koja »neodgovorno ‘meditira’ o nerješivim ‘vječnim’ problemima«, socijalizam »donosi rješenje za goruće društvene probleme našega doba«, pa mu više odgovara povezivanje s »posebnim društvenim znanostima«, poput sociologije, politologije i političke ekonomije.²²⁷ Petrović je zastupao tezu da »nema realizacije filozofije bez ostvarenja socijalizma niti se socijalizam može ostvariti bez ozbiljenja filozofije.«²²⁸ Filozofija za Petrovića pritom nije predstavljala djelatnost profesionalnih filozofa, već ljudsku djelatnost otkrivanja vlastite suštine i smisla svojeg bivstvovanja.²²⁹ Čak i da se radi o filozofiji reduciranoj na djelatnost profesionalnih filozofa, Petrović je podsjetio da su, uz filozofe, značajne filozofske doprinose tijekom povijesti davali i

---

²²⁴ Petrović, »O našoj filozofiji«, str. 250.

²²⁵ Isto.

²²⁶ Isto.

²²⁷ Petrović, »Filozofija i socijalizam«, str. 870.

²²⁸ Isto.

²²⁹ Isto, str. 880.

»profesionalni književnici, trgovci, diplomati, političari, pravnici«.²³⁰ Naposljetku, odnos filozofije kao ljudske djelatnosti i socijalizma Petrović je sažeo u sljedećem zaključku: »No kako je ‘humanistički aspekt’ bit socijalizma, pa socijalizam nije socijalizam ako taj ‘aspekt’ ne razvija, to znači da ni početna ni bilo koja druga faza izgradnje socijalizma nije moguća bez filozofije.«²³¹

Socijalizam je za Gaju Petrovića, što slijedi iz tekstova koje sam analizirao, značio tri stvari: društveni poredak, politički pokret i teoriju. Pritom se potonje dvoje dovršava u socijalizmu kao političkom poretku koji je Petrović odredio kao humanu ljudsku zajednicu u kojoj je čovjek čovjeku drug. Proces *izgradnje socijalizma* je za njega bio ukidanje čovjekova samootuđenja i rascijepljenosti čovjeka na različite sfere, čime bi se postiglo i ljudsko društvo u kojem nijedno područje ljudske djelatnosti nema prevlast. Za to presudnu ulogu ima filozofija, shvaćena ne kao profesija, već kao ljudska djelatnost kojom čovjek odgovara na pitanje o smislu bivstvovanja i kritički se orijentira u svojoj stvarnosti. Paralelno s takvom filozofijom, u *izgradnji socijalizma* treba sudjelovati i socijalistička politika, koja je za Petrovića djelatnost kojom ljudska zajednica, na temelju kritičke refleksije, rješava svoja važna pitanja. Naposljetku, Petrović je ukazao i na nerazdvojjivost filozofije i socijalizma, ukazavši na to da njihova ostvarenja međusobno ovise utoliko što je filozofija ljudska djelatnost otkrivanja vlastite suštine, a socijalizam politički poredak uspostavljen na temelju tog otkrića.

---

²³⁰ Isto.

²³¹ Isto.

4. Zaključak

Prvi broj jugoslavenskog izdanja filozofskog časopisa *Praxis* objavljen je u Zagrebu za »septembar-oktobar 1964.« Prema prosudbi koju je u članku »Dvije i po godine 'Praxisa'« iznio Gajo Petrović (1927-1993), glavni urednik *Praxisa*, filozofski časopis *Praxis* je od prvog broja objavljivan s jasnim programom djelovanja. Taj program Petrović je artikulirao u uvodnom tekstu »Čemu Praxis?«. U radu sam istaknuo da je taj program imao četiri odrednice: *filozofiju prakse, nepoštednu kritiku svega postojećega, metodološku otvorenost i izgradnju socijalizma*.

Prije negoli sam obradio prisutnost tih četiriju programskih odrednica u uvodnom tekstu »Čemu Praxis?«, u drugom poglavlju izvijestio sam o kontekstu u kojem je došlo do osnivanja *Praxisa*. Pritom sam izdvojio prosudbe koje su o *Praxisu* i razvoju filozofije u Jugoslaviji ponudili Leszek Kołakowski i Veselin Golubović, nakon čega sam uputio na uzroke osnivanja *Praxisa* o kojima je izvijestio Gajo Petrović.

U trećem poglavlju rada najprije sam izvijestio o artikulaciji četiriju programskih odrednica u tekstu »Čemu Praxis?«. Pritom je uočljivo da je jedini filozof na kojega se Petrović u tom tekstu pozvao bio Karl Marx. Filozof Gajo Petrović pozvao se na tri Marxova spisa: na pismo Arnoldu Rugeu iz rujna 1843. godine te na članke »Debate Šeste rajnske skupštine. Debate o slobodi štampe i o publikovanju rasprava u staleškoj skupštini« i »Uvodni članak broja 179. lista 'Kölnische Zeitung'«. U istom dijelu poglavlja ukazao sam i na elemente artikulacije četiriju programskih odrednica. Prvu od njih, *filozofiju prakse*, Petrović je artikulirao kao novu filozofsku koncepciju koja teži nadilaženju filozofskog nasljeđa i disciplinarne podjele filozofije, a koja u središtu svojeg predmetnog područja ima probleme čovjeka i njegova djelovanja. Drugu odrednicu, *nepoštednu kritiku svega postojećega*, artikulirao je kao konstitutivni element prave filozofije, kao sredstvo ostvarenja novog svijeta i kao pravo svakog čovjeka. *Metodološku otvorenost*, dakle treću odrednicu, artikulirao je kao otvaranje časopisa za autore različitih stručnih profila, zatim kao otvaranje filozofije za teme koje nisu isključivo filozofske, i kao otvaranje slobodnog prostora za raspravu. Naposljetku, odrednicu *izgradnja socijalizma* Petrović je artikulirao kao misiju i kao pretpostavljeni rezultat *filozofije prakse*.

Nakon što sam u prvom dijelu trećeg poglavlja ukazao na Petrovićeve artikulacije programskih odrednica u tekstu »Čemu Praxis?«, u sljedećim četirima potpoglavljima istaknuo sam da su te programske odrednice bile zastupljene i dodatno artikulirane u još dvjema skupinama tekstova objavljenih u *Praxisu*: uvodnim tekstovima tematskih cjelina, za koje je sigurno da je Gajo Petrović bio autor najmanje jednog od njih, te u člancima koje je Petrović objavio u prvim trima

godištima časopisa. U prvom potpoglavlju ukazao sam na dodatnu artikulaciju *filozofije prakse*. Primjerice, iz tog poglavlja doznajemo da je u uvodnim tekstovima specificirano predmetno područje filozofije prakse, i to tako da su u njega bile uključene kultura, politika i povijest. Nadalje, doznajemo da je Petrović artikulirao *filozofiju prakse* kao kritičku refleksiju koja služi kao koordinirajuća snaga ljudske djelatnosti, pri čemu je kao metodu njezine konstrukcije imenovao kreativno mišljenje u duhu Marxove filozofije. Budući da je u tekstu »Čemu Praxis?« u središte predmetnog područja *filozofije prakse* postavio čovjeka, Petrović je ponudio odredbu čovjeka kao slobodnog stvaralačkog bića prakse, čija je egzistencija transnaturalna u smislu da se čovjek svjesno djelujući oslobađa prirodnih zakona i proizvodi sebe, društvo i povijest. U drugom potpoglavlju ukazao sam na to da je *nepoštedna kritika svega postojećega* dodatno artikulirana na temelju Petrovićeva shvaćanja o tome da je kritika specifično ljudska djelatnost i imperativ autentičnog bivstvovanja koja otkriva bît, ograničenja i perspektivu budućeg razvoja nekog fenomena. Uz to, u odnosu na *filozofiju prakse*, *nepoštedna kritika svega postojećega* služi i kao metoda otvaranja pitanja koja pripadaju u njezino predmetno područje. U trećem potpoglavlju ukazao sam na to da se *metodološka otvorenost* očitovala u namjeri redakcije *Praxisa* da njeguje raznolikost mišljenja i stavova te da raznolika mišljenja i stavove predočuje javnosti, s ciljem poticanja rasprave o bitnim pitanjima suvremenog svijeta. Nadalje, ukazao sam i na to da je Petrović prepoznao problem uloge filozofije kao služavke politike, koja je tad bila prisutna u velikom broju socijalističkih zemalja, kao i na to da je istaknuo da filozofi moraju raditi na tome da njihova djelatnost bude javno dostupna. Naposljetku, u četvrtom potpoglavlju ukazao sam na to da je socijalizam, koji je Petrović odredio kao humanu ljudsku zajednicu u kojoj je čovjek čovjeku drug, doveden s filozofijom u odnos u kojem jedno ne može biti ostvareno bez drugoga, te da je proces obostranog ostvarenja socijalizma i filozofije zapravo proces razotuđenja čovjeka. Kao posrednika između filozofije i socijalizma Petrović je u tom procesu vidio socijalističku politiku, koja je rješavanje bitnih problema socijalističkog društva na temelju uvida i spoznaja koje pruža filozofija, čime je potvrdio da je *izgradnja socijalizma* domena cilja *filozofije prakse*.

S obzirom na navedeno, smatram da se može reći da je Gajo Petrović u uvodnom tekstu »Čemu Praxis?« uspostavio program djelovanja filozofskog časopisa *Praxis* i da je taj program imao četiri programske odrednice. Uz to, može se reći i da su programske odrednice koje je Petrović artikulirao bile prisutne i dodatno artikulirane u uvodnim tekstovima koji su najavljivali tematske cjeline tijekom prvih triju godišta *Praxisa*, kao i u njegovim člancima iz tog razdoblja. Na temelju toga smatram da se može zaključiti sljedeće: Gajo Petrović, osim što je bio glavni urednik i operativni voditelj redakcije *Praxisa*, bio je i idejni začetnik tog filozofskog časopisa.

5. Popis literature

Bakarić, Vladimir. 1979. *Društvene klase, nacija i socijalizam* (Zagreb: Školska knjiga, 1979);

Bielińska, Katarzyna. 2009. »‘ajde opet na Bled! Prilog razmatranjima o Praxisu«, *Filozofija i društvo* 20/2 (2009), str. 249-259;

Bošnjak, Branko. 1977. *Sistematika filozofije*, Enciklopedija filozofskih disciplina, svezak I (Zagreb: Naprijed, 1977);

Golubović, Veselin. 1987. *S Marxom protiv Staljina: Jugoslavenska filozofska kritika staljinizma 1950-1960*. (Zagreb: Globus, 1987);

Golubović, Veselin. 2008. »Čemu mislioci u oskudnom vremenu?«, u: Lino Veljak (ur.), *Gajo Petrović - čovjek i filozof*. Zbornik radova s konferencije povodom 80. obljetnice rođenja (Zagreb: FF Press, 2008), str. 107-110;

Jakšić, Božidar. 2012. *Praxis: Mišljenje kao diverzija* (Beograd: Službeni glasnik, 2012);

Kodrnja, Jasenka. 2008. »Kritika svega postojećega u filozofiji Gaje Petrovića«, *Filozofska istraživanja* 28/3 (2008), str. 573-583;

Kolakovski, Lešek. 1985. *Glavni tokovi marksizma*, Tom III, prevod dr. Risto Tubić, predgovor dr. Prvoslav Ralić (Beograd: Beogradski grafičko-izdavački zavod, 1985);

Krleža, Miroslav. 1938. »Dijalektički antibarbarus«, *Pečat: Književni mjesečnik za umjetnost, nauku i sve kulturne probleme* 1/8-9 (1938), str. 73-232;

Kukoč, Mislav. 1997. *Enigma postkomunizma* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1997);

Kukoč, Mislav. 2014. »Filozofija i metafilozofija Gaje Petrovića: Od filozofije prakse do mišljenja revolucije«, *Metodički ogledi* 20/2 (2014), str. 17-28;

Kukoč, Mislav. 2014. »Filozofija i metafilozofija Gaje Petrovića: Od filozofije prakse do mišljenja revolucije«, u: Lino Veljak (ur.), *Gajo Petrović - filozof iz Karlovca, Zbornik radova sa simpozija Gajo Petrović - lik i djelo (Karlovac, 12. travnja 2013.)* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2014), str. 19-28;

Kuvačić, Ivan. 1970. *Obilje i nasilje, Praxis*, džepno izdanje, broj 4-5, IV tromjesečje 1969. - I tromjesečje 1970. (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1970);

Lelas, Srđan. 1990. *Promišljanje znanosti* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1990);

Lešaja, Ante. 2012. »Građa za istraživanje 'Praxisa' i Korčulanske ljetne škole« u: Dragomir Olujić Oluja i Krunoslav Stojaković (ur.), *Praxis: društvena kritika i humanistički socijalizam, Zbornik radova sa Međunarodne konferencije o jugoslavenskoj ljevici: Praxis-filozofija i Korčulanska ljetna škola (1963-1974)* (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, 2012), str. 369-388;

Marx, Karl. 1967. »Marxova pisma Rugeu«, u: Karl Marx, Friedrich Engels, *Rani radovi*, preveo Stanko Bošnjak, redaktor Predrag Vranicki (Zagreb: Naprijed, 1967), str. 43-53;

Marx, Karl. 1967. »Teze o Feuerbachu«, u: Karl Marx, Friedrich Engels, *Rani radovi*, preveo Stanko Bošnjak, redaktor Predrag Vranicki (Zagreb: Naprijed, 1967), str. 337-339;

Marx, Karl. 1968. »Debate Šeste rajnske skupštine. Debate o slobodi štampe i o publikovanju rasprava u staleškoj skupštini«, u: Karl Marx, Friedrich Engels, *Dela*, tom 1, april 1835 - mart 1843 (Beograd: Prosveta / Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1968), str. 198-240;

Marx, Karl. 1968. »Uvodni članak broja 179. lista 'Kölnische Zeitung'«, u: Karl Marx, Friedrich Engels, *Dela*, tom 1, april 1835 - mart 1843 (Beograd: Prosveta / Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1968), str. 243-258;

Marx, Karl, Engels, Friedrich. 1979. »Manifest Komunističke partije«, u: Adolf Dragičević, Vjekoslav Mikecin, Momir Nikić (prir.), *Glavni radovi Marxa i Engelsa* (Zagreb: Stvarnost, 1979), str. 367-392;

Marx, Karl. 1981. »Die Verhandlungen des 6. rheinischen Landtags. Von einem Rheinländer. Erster Artikel. Debatten über Preßfreiheit und Publikation der Landständischen Verhandlungen«, u: Karl Marx, Friedrich Engels, *Werke*, Band 1 (Berlin: Dietz Verlag, 1981), str. 28-77;

Marx, Karl. 1981. »Der leitende Artikel in Nr. 179 der 'Kölnischen Zeitung'«, u: Karl Marx, Friedrich Engels, *Werke*, Band 1 (Berlin: Dietz Verlag, 1981), str. 86-104;

Marx, Karl. 1981. »Briefe aus den 'Deutsch-Französischen Jahrbüchern'«, u: Karl Marx, Friedrich Engels, *Werke*, Band 1 (Berlin: Dietz Verlag, 1981), str. 337-346.

Marx, Karl. 1981. »Thesen über Feuerbach«, u: Karl Marx, Friedrich Engels, *Werke*, Band 3 (Berlin: Dietz Verlag, 1981), str. 5-7;

Marx, Karl, Engels, Friedrich. 1981. »Manifest der Kommunistischen Partei«, u: Karl Marx, Friedrich Engels, *Werke*, Band 4, str. 459-493;

Milanović, Ranko. 2001. »Gajo Petrović: Smisao filozofiranja i mišljenje revolucije«, u: Asja Petrović i dr., *Zbilja i kritika: Posvećeno Gaji Petroviću*, (Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2001), str. 19-25;

Pavlov, Todor. 1947. *Teorija odraza: Osnovna pitanja dijalektičko-materijalističke teorije saznanja*, preveli Anton Kolendić i Dragiša Živković, redaktor Boris Zihel (Beograd: Kultura, 1947);

Petrović, Gajo. 1964. *Od Locke'a do Ayera* (Beograd: Kultura, 1964).

[Petrović, Gajo]. 1964. »Čemu Praxis?« *Praxis: filozofski časopis* 1/1 (1964), str. 3-6;

Petrović, Gajo. 1964. »Praksa i bivstvovanje«, *Praxis: filozofski časopis* 1/1 (1964), str. 21-34;

Petrović, Gajo. 1964. »Filozofija i politika u socijalizmu«, *Praxis: filozofski časopis* 1/2 (1964), str. 269-280;

Petrović, Gajo. 1965. »O našoj filozofiji«, *Praxis: filozofski časopis* 2/2 (1965), str. 249-254;

[Petrović, Gajo]. 1965. »Mjesto uvoda«, *Praxis: filozofski časopis* 2/3 (1965), str. 351-355;

Petrović, Gajo. 1965. »Kritika u socijalizmu«, *Praxis: filozofski časopis* 2/3 (1965), str. 468-481;

Petrović, Gajo. 1965. »Marxova filozofija«, *Praxis: filozofski časopis* 2/4-5 (1965), str. 611-618;

Petrović, Gajo. 1965. »Filozofija i socijalizam«, *Praxis: filozofski časopis* 2/6 (1965), str. 870-881;

Petrović, Gajo. 1966. »Povijest i priroda«, *Praxis: filozofski časopis* 3/1 (1966), str. 34-40;

Petrović, Gajo. 1966. »Filozofska i sociološka relevantnost Marxova pojma otuđenja«, *Praxis: filozofski časopis* 3/4-6 (1966), str. 774-790;

Petrović, Gajo. 1967. »Dvije i po godine 'Praxisa'«, *Praxis: filozofski časopis* 4/1-2 (1967), str. 260-274;

Petrović, Gajo. 1974. *Čemu Praxis, Praxis*, džepno izdanje, broj 10-11, Zagreb, II i III tromjesečje 1971. (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1972);

Petrović, Gajo. 1978. *Mišljenje revolucije: Od »ontologije« do »filozofije politike«* (Zagreb: Naprijed, 1978);

Petrović, Gajo. 1985. »Frankfurtska škola i zagrebačka filozofija prakse«, *Filozofska istraživanja* 5/2 (1985), str. 195-206;

Petrović, Gajo. 1985. »Frankfurtska škola i zagrebačka filozofija prakse«, *Filozofska istraživanja* 5/3 (1985), str. 483-492;

Petrović, Gajo. 1986. *Mišljenje revolucije: Od »ontologije« do »filozofije politike«*. Odabrana djela, knjiga 2 (Zagreb: Naprijed / Beograd: Nolit, 1986);

Petrović, Gajo. 1986. *Marx i marksisti*. Odabrana djela, knjiga 3 (Zagreb: Naprijed / Beograd: Nolit, 1986);

Rusconi, Gian Enrico. 1973. *Kritička teorija društva*, prijevod Josip Šentija, predgovor Žarko Puhovski (Zagreb: Stvarnost, 1973);

Stalin, J.[oseph] V.[issarionovich]. [1938]. »Dialectical and Historical Materialism«, <https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1938/09.htm> (25. prosinca 2014);

Švob, Goran. 2008. »Gajo Petrović kao logičar« u: Lino Veljak (ur.), *Gajo Petrović - čovjek i filozof*. Zbornik radova s konferencije povodom 80. obljetnice rođenja (Zagreb: FF Press, 2008), str. 43-47;

Ule, Andrej. 1996. *Znanost i realizam* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1996);

Veljak, Lino. 1979. *Marksizam i teorija odraza: filozofski temelji teorije odraza* (Zagreb: Naprijed, 1979);

Veljak, Lino. 2014. »Prilog vrednovanju djela Predraga Vranickog«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 40/1 (2014), str. 387-391;

Veljak, Lino. 2010. *Prilozi kritici lažnih alternativa* (Beograd: Otkrovenje, 2010);

Vranicki, Predrag. 1979. *Marksizam i socijalizam* (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1979);

***. 1964. »Riječ unaprijed«, *Praxis: filozofski časopis* 1/2 (1964), str. 147-150;

***. 1965. »Upozorenje čitaocima«, *Praxis: filozofski časopis* 2/1 (1965), str. 100;

***. 1965. »Riječ unaprijed«, *Praxis: filozofski časopis* 2/6 (1965), str. 759-762;

***. 1968. »Uz najnovije 'financijske teškoće' Praxisa«, *Praxis: filozofski časopis* 5/3 (1968), str. 231-232;

***. 1969. »Učesnici Korčulanske ljetne škole svjetskoj javnosti«, *Praxis: filozofski časopis* 6/1-2 (1969), str. 307-309;

***. 1970. »Sastanak redakcijskog savjeta Praxis: Korčula 1969«, *Praxis: filozofski časopis* 7/1-2 (1970), str. 226-249;

***. 1972. »Zašto dvobroj na 16 strana?«, *Praxis: filozofski časopis* 9/5-6 (1972), str. 619-621;

***. 1979. »Appendix I - Table of Contents to the Published Issues of *Praxis* International Edition 1965-1974« u: Mihailo Marković, Gajo Petrović (eds.), *Praxis: Yugoslav Essays in the Philosophy and Methodology of the Social Sciences*, Translated by Joan Coddington, David Rougé and others (Dordrecht, Holland / Boston, U.S.A. / London, England: D. Reidel Publishing Company, 1979), str. 371-383;

***. 2006. *Encyclopedia of Philosophy*, Second Edition, Volume 3 (Detroit / New York / San Francisco / San Diego / New Haven, Conn. / Waterville, Maine / London / Munich: Thomson Gale, 2006);

***. 2006. *Encyclopedia of Philosophy*, Second Edition, Volume 4 (Detroit / New York / San Francisco / San Diego / New Haven, Conn. / Waterville, Maine / London / Munich: Thomson Gale, 2006).